

Іван Крип'якевич,
Маркіян Терлецький,
Петро Ісаїв,
Мирон Дольницький

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**

Видавничий центр «ФЕНІКС»
ЛЬВІВ 1991

Існує величезний інтерес до історичного коріння нашого народу, до його героїчної боротьби за волю, за право бути господарем на власній землі. Якоюсь мірою цю спрагу задовольть ця книга, створена на основі праці видатного українського історика, академіка Івана Крип'якевича, яка витримала не одне видання у довоєнні роки. Видавництво Шкільної Ради Українського Конгресового Комітету Америки (Нью-Йорк) доповнило її новими розділами і чудовими ілюстраціями, впровадивши її для вжитку у школах та на курсах українознавства у Сполучених Штатах Америки.

Редколегія: Н. Бічуня, Я. Грицак, С. Гунько, Я. Дашкевич, Р. Іванчук, Я. Ісаєвич, О. Коваль, Р. Крип'якевич, Л. Крушельницька, В. Олейко, А. Павлишин (головний редактор).

Книгу написали:

Д-р Маркіян Терлецький: Найдавніше населення на території України (кам'яні і металеві віки) ♦ Племена скито-сарматського часу ♦ Грецькі міста Північного Причорномор'я.

Д-р Петро Ісає: Анти — предки українського народу ♦ Часи великого переселення народів на Україні.

Д-р Іван Крип'якевич: Княжа доба ♦ Козацька доба ♦ Нова доба (розд. XIII).

Д-р Мирон Дольницький: Нова доба (розд. XIV—XXI).

Ілюстрував
Богдан Певний

Друкується за виданням:
Ів. Крип'якевич, М. Дольницький і ін. Історія України.— Нью-Йорк: Вид-во Шкільної Ради Українського Конгресового Комітету Америки, 1989



Богдан Певний. 66

РАМНЯ ДОБА

І. НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЯ КАМ'ЯНА ДОБА (ПАЛЕОЛІТ)

На території України були люди вже в дуже давні часи — в так званій стародавній кам'яній добі (палеоліт). Як в інших краях, так і на землях України, в той час люди збирали їстівні овочі й рослини та полювали на звірят. Ні домашніх тварин, ні збіжжя тоді ще не знали, а знаряддя робили з дерева, кости й кременю. Життя вели мандрівне, шукаючи їстівних рослин і йдучи за звірятами, де їх було найбільше.

Перші люди прибули на землі України в половині льодової доби. А що підсоння було тоді дуже холодне, то поселилися вони передовсім у південній частині України. Найстарший слід життя тодішніх людей знайдено в с. Лука Врублівецька на Дністрі, де підсоння було лагідніше.

Поховання померлих вказують на те, що ті люди мали свої релігійні поняття й обряди, а також вірили в позагробове життя. Дуже давні сліди людського життя знайдено також і в Києві.

В пізніші часи люди мали вже крім печер житлові споруди, подібні до куренів, що їх вкривали шкурами звірят.

Над рікою Мікосом, в південній Україні, в печерах з кінця палеоліту знайдено на їх стінах рисунки звірят (мамута, коня, вовка, собаки, риби й ін.), а також знайдено фігурки жінок, браслети та рисунок мамута на кості. Є це найстарше мистецтво України. В той час Україна була одним з трьох у Європі центрів так званої оріньякської культури. Всіх палеолітичних стоянок нараховують в Україні вже понад 200.

В мезоліті, коли закінчилася льодова доба, жили в Україні кочові племена. Тоді змінився звіриний світ — переважали дрібні звірята. Тодішні мешканці України — ловці живилися не тільки дрібними звірятами, але переважно рибами, птахами та м'якунами (слимаками й ін.). В той час постав в Україні значний осередок так званої тарденуазької культури.

НОВА КАМ'ЯНА ДОБА (НЕОЛІТ)

(Тривала в Україні приблизно 5000—1800 років до Христа)

1. В цій добі змінилися умовини життя. В Україні населення виробляло вже значно краще і зручніше знаряддя з кременю й каменю, освоювало звірята, займалося хліборобством. Люди мали вже крім тимчасових і постійних оселі, знали ткацтво, гончарство, вимінювали свої вироби і плавали по численних ріках України примітивними човнами, зробленими з одного пня.

2. Населення трипільської культури. Люди, що мали ту високу вже хліборобську культуру неоліту, були круглоловою раси. Вони жили вже в постійних оселях, а саме будували чотирикутні доми, вбиваючи в землю дубові стовпи, а між ними ставили стіни з плетеного хворосту й обмащували їх глиною. На стовпах спирався чотирискільний, вкритий соломкою чи очеретом, дах, з отвором на дим. Долівка хати була з товченої глини. В середині хати будували велику піч, а біля печі — лежанки з випаленої глини. Побіч печі був мисник. Стіни і піч деколи вони розмальовували. Такі будівлі нагадують наші сільські хати. Були теж і більші будинки з кількома світлицями і входовими сіннями. Ставили вони й землянки, якими добре було користуватися в зимі.

Хліборобство було основою їх прожитку. Вирощувано ячмінь, пшеницю, просо. Рілля справляли в давніші часи мотикою з камінним чи роговим вістряем. Мали вони й серпи з дерева з кременним вкладом або кістяні, а зерно терли на кам'яних зернотерках.

Сліди цієї культури вперше знайдено в селі Трипільля на Київщині, і від тієї місцевості таку культуру називають в науці трипільською. З тих часів збереглося найбільше глиняних виробів (кераміка). Столовий посуд виробляли вони з чищеної глини, а на тлі цеглястої краски малювали чорні й білі, звичайно спіральні орнаменти. Був теж посуд, мальований червоною краскою на темнішому чи яснішому тлі. Також мальовано тло або цілий посуд і жовтою краскою. Посуд добре випалювали. Очевидно, був і посуд немальований, сірої краски, гірше вироблений, для щоденного кухонного вжитку.

Особливо гарні були горщики, зв'язані з релігійним культом. Трипільці ставили горщики й миски зі стравою коло померлих.

Мабуть, з релігійним культом був зв'язаний виріб численних фігурок жінок. Цей культ прийшов, мабуть, з Малої Азії. І в Україні загально поширився культ богині-матері. Такі фігурки клали і в могили, і в хаті, на жертвовники як символ божества. Виробляли теж фігурки різних звірят.

Населення трипільської культури стало субстратом — основним складником українського народу.

3. Населення північно-східної Європи. Круглоголова хліборобська раса, до якої належали й трипільські племена, на думку визначних учених, була основним складником усіх слов'янських народів, за винятком росіян, бо на територію Московщини не зайшла була та раса. Московські землі зайняли були фінські племена, мабуть, монгольського походження. Аж у історичні часи деякі слов'янські племена, а саме словени й частина кривичів та в'ятичів, прибули на ту територію. Вони заволоділи тими фінськими племенами й змішалися з ними. А що місцеве населення було дуже численне — літописець вичисляє аж 18 фінських племен на тій території, — то й у типі московського народу, що постав з того змішання, є расовий фінський елемент. На численність місцевого фінського населення вказують назви деяких рік (Волга і ін.), міст (Москва) і сіл. Різниця між українським і московським народами вже у ті ранні часи була не тільки під расовим оглядом, але і в культурі, про що буде мова згодом.

ДОБИ МЕТАЛІВ

Мідна, бронзова і залізна доби

Після кам'яних діб були доби металів. Хоч золото й срібло люди знали здавна, але ті метали не мали практичного застосування. Люди почали виробляти знаряддя і зброю з міді, а пізніше з бронзи (стопу міді й головно олова чи цини або й ін. металів). Мідний вік в Україні тривав від 2500 до 1800 (деякі учені приймають від 3000 до 2000 рр.), а бронзовий — від 1800 до 800 років до Христа. В краях над Середземним морем почалися ті віки раніше. Мідні і бронзові речі були нечисленні і, мабуть, дорогі. Як у мідний, так і довго у бронзовий вік люди в Україні користувалися крем'яним і кам'яним — в ті віки значно поліпшеним — знаряддям.

Згодом люди почали виробляти знаряддя і зброю з заліза. Деякі учені думають, що найраніше залізне виробництво (не беручи до уваги виробу прикрас з метеоритного природного заліза) було відоме в Месопотамії вже коло 1700 рр. до Христа. Однак, на думку інших учених, залізо почали добувати в країнах Стародавнього Сходу й Середземного моря не раніше як у XV—XIV ст. до Христа. В Південній Європі і в Україні виробництво з заліза поширилося коло 800 р. — наперед із Закавказзя.

У Західній Європі головними осередками залізного промислу були Гальштат в Австрії і Швайцарія. З Гальштату привозили залізні вироби в Україну. Тому-то й ранішу частину залізної доби на українських землях називають учені гальштатською добою. Згодом розвинувся залізний промисел і в Україні.

Початок залізної доби на українській території припадає приблизно на 800 р. В той час були на Північному Причорномор'ю кіммерійці, а під кінець VII ст. до Христа прибули туди скити, про яких є вже вістки в писаних джерелах.

ПЛЕМЕНА СКИТО-САРМАТСЬКОГО ЧАСУ. ГРЕЦЬКІ КОЛОНІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

1. Історичні віки — це часи, про які є вістки у писаних джерелах. Першу писану згадку про населення Північного Причорномор'я зустрічаємо в поетичному творі Гомера «Одісея» (цей твір постав в VIII ст. до Христа). Однак перші докладніші відомості про народи в Україні подав грецький історик, «батько історії», Геродот (народж. бл. 484 до Христа, помер бл. 420 до Христа), який, хоч написав свій твір «Історія грецько-перських воєн» в V ст., проте він подає вістки про народи й деякі події також з попередніх століть.

2. Кіммерійці. Населення Північного Причорномор'я у той час називали автори згаданих грецьких джерел кіммерійцями. В «Одісеї» написано так: «Зайшло сонце і покрилися тьмою всі шляхи, а судно наше досягло меж глибокого океану. Там народ і місто людей кіммерійських, оповиті млою і змарами»... Деякі учені висловили думку, що кіммерійці жили тільки на півостровах Керч (східна частина Кримського півострова) і Тамань. Однак інші учені, спираючись на вістках у джерелах, думають, що кіммерійці — це був міцний союз пастушо-хліборобських племен, які жили на Кримі і в степах Північного Причорномор'я, мабуть, зонайменше з кінця II тисячоліття до Христа. В VIII і VII ст. вони нападали на Малу й Передню Азію та вели війни також з ассирійцями. В половині VII ст. кіммерійці завоювали були на якийсь час Лідію (в Малій Азії).

На думку учених, кіммерійці за походженням й мовою належали, мабуть, до іранських індоєвропейських племен.

3. Скити. Під кінець VII ст. витиснули кіммерійців з Північного Причорномор'я до Малої Азії. Скити перед тим, мабуть, довгий час жили у сусідстві з кіммерійцями на степах Східної Європи, куди прибули з північного Ірану. Був це народ, споріднений з іранськими індоєвропейськими племенами.

Скити часто нападали на Іран (мабуть, ще перед витисненням киммерійців з чорноморських степів), в 612 р. до Христа зруйнували Нініву, столицю Ассирії, а потім вдарили на Малу Азію і Сирію.

Про скитів довідуємося багато з вищезгаданої історії Геродота, який поділяє їх на чотири частини: царські скити, кочові скити, скити-хлібороби і скити-орачі. Деякі учені, на основі археологічних розкопів, висловили погляд, що скити-орачі, які жили в лісостеповій смузі між Дніпром і Дністром, це було автохтонне хліборобське населення, нащадки трипільських племен, протослов'яни, а раніш протоанти (див. про них далі), що були, мабуть, тільки під владою скитів. Того самого не можна з певністю сказати про скитів-хліборобів, що жили на нижньому Подніпров'ї. Можливо, що частина з них була автохтонним населенням, а частина — скитами.

Кочові скити розводили овець та велику рогату худобу. Ослі племена займалися орним хліборобством і пастушим (некочовим) скотарством. Високо розвинулось у них залізобробне та ковальське ремесло. Зокрема, виготовляли вони зброю. Скити були войовничим народом. Вони вели жваву торгівлю з грецькими колоніями. Скити продавали грекам збіжжя, шкури, хутра, мед, а від греків купували вино, оливу, тканини, прикраси, зброю, а також срібні й золоті речі та гарно розмальовані вази.

Скити жили племенами, якими володіли князі, однак також творили вони політичне об'єднання, від Дністра по Дін, на чолі з царями. Панівне становище в державі мали т. зв. «царські скити».

В скитських могилах відкрито цінні і мистецькі речі, однак учені думають, що це грецькі вироби, які скити купували.

Перський король Дарій під час походу на скитів 512 р. послабив їх так, що вони вже не важилися наступати на перську державу.

4. Сармати (або савромати) займали територію на схід від скитських посіlostей (на схід від ріки Дону), а саме степи над нижньою Волгою і над рікою Урал. Мовою були вони споріднені з скитами. Сармати відсували скитів наперед з їх сусідніх територій, а в II ст. до Христа почали своє масове переселення в Північне Причорномор'я. Вони витіснили скитів у Крим і поза Дністер та Дунай, переймаючи владу на території України. Згодом передове становище в чорноморських степах зайняло сарматське плем'я роксолани.

В II ст. по Христі утворився великий союз племен на чолі з сарматським племенем аланами. Їх панівне становище скінчилося в III ст. по Христі, коли в Україну прибули готи (див. далі).

5. Грецькі колонії Північного Причорномор'я. Велике значення для населення України мали його зв'язки з народами півдня, що жили на узбережжі Середземного і Чорного морів. Вже в дуже давні часи населення українських земель вело торгівлю з народами Месопотамії. Ще більш пошвавлені були торговельні зв'язки з народами Малої Азії, островів Егейського моря, Крети і Греції.

Які живі були ті впливи та зв'язки, і то не тільки для виміни товарів, але й у духовій ділянці, як добре відомий був мешканцям України цей шлях на південь, вказує гарне оповідання Геродота про подію з часів перед приходом скитів в Україну. Дві гіперборейські дівчини в супроводі п'ятох мужів почесної сторожі, принесли дари на острів Делос, до святині Деметери. Ті дари, як пише Геродот, принесено в соломі, себто можна здогадуватись, що були це обжинкові вінки з пшениці й інших земних плодів, а складено їх богині урожаю. Цей звичай задержався аж до наших часів як «обжинки» та благословення вінків і овочів в день Свята Преображення Господнього.

Грекам не вистачало хліба в їхній невеликій, вкритій горами батьківщині. Тому вони засновували колонії, які були немов малими державами, що торгували з місцевим населенням, але вони мали також і культурний вплив на нього. Хліборобська Україна доставляла їм передусім збіжжя, якого Греція мала замало. Грецькі колонії мали свої пристані, де були великі збіжжеві шпихлірі і базари.

Грецьке місто Мілет (на західному побережжі Малої Азії) заснувало найбільше своїх колоній на побережжі Чорного й Озівського морів, однак в тих колоніях згодом поселялось також населення і з інших грецьких міст. Місто Мілет почало свою колонізацію на цих побережжях приблизно від половини VII ст. (645 р.) до Христа.

Найбільші грецькі колонії на побережжі України були такі: Ольвія — на правому березі лиману південного Бугу; Тіра — при гирлі Дністра; Херсонес — на південно-західному побережжі Криму; Теодосія — на південно-східному побережжі Криму; два міста по обох боках протоки Керч: Пантікапей — на побережжі Криму, і Фанагорія — на півострові Тамань, на протилежному (східному) боці протоки; Танаїс — при гирлі Дону та багато менших колоній.

Грецькі колонії не тільки купували збіжжя, головню пшеницю, від населення України, але й самі займалися хліборобством і виноградарством та дбали про годівлю худоби, zorganizували широку рибну промисловість й намагались використати природні багатства краю. Однак найбільше звертали

вони увагу на торгівлю з сусідніми племенами й на вивіз місцевих продуктів до Греції.

Як сильно були розбудовані Ольвія, Пантікапей чи інші колонії, як високо розвинулося було також їх культурне життя, можна міркувати з того, що там були численні храми, театри, спортові площі, водогони та сильні оборонні мури з баштами.

В тих колоніях витворилась так звана понтійська культура, в основі грецька, і греки були її творцями, але деякі свої виробы вони пристосовували до потреб чи релігії і світогляду хліборобських племен або до смаку номадів. Мистецькими виробами понтійської культури були прегарні вази та золоті речі, які знайдено в могилах Київщини, Полтавщини, а навіть і далекої Галічини.

6. Кожна грецька більша колонія-місто була окремою державою, республікою з демократичним ладом, а в дійсності звичайно під проводом багатих купців і промисловців. Тільки грецькі міста по обох боках протоки Керчі, що в той час звалася Кіммерійським Боспором, зорганізувалися в Боспорську державу у V ст. (близько 480 р.) до Христа. Згодом війною прилучено до цієї держави й Теодосію (в I половині IV ст.), а також різними способами й деякі інші території, між ними й місто Танаїс при гирлі Дону.

В 107 р. до Христа Боспорську державу зайняв цар Понту Мітрідат IV Евпатор, під його владою опинилися і Херсонес, Ольвія та Тіра. Згодом, коли римляни війнами послабили Понтійське царство, Боспорська держава відновила, але попала в частинну залежність від Риму або тільки під римські впливи, діючи в деякі часи як автономна, а в інші часи — як зовсім незалежна держава. Послабив її напад готів у III ст., а остаточний її розпад спричинив напад гунів в другій половині IV ст. по Христі, коли почалась т. зв. доба мандрівки народів і коли предки українців — анти створили своє політичне об'єднання племен.

II. АНТИ — ПРЕДКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ЧАСИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ В УКРАЇНІ

Перші вістки про антив, автохтонів українських земель, предків українського народу, подано в писаних джерелах в зв'язку з їх боротьбою проти готів та в зв'язку з нападом гунів на готську державу.

1. Готи в Україні. В II столітті по Христі прибули в Україну готи з-над Балтійського моря (з позиззя Висли). Коло 200 р. по Христі дійшли вони до Чорного моря. 251-го року зруйнували готи Ольвію, а згодом Тіру й інші міста, а далі узалежили від себе й Боспорську державу. З України готи улаштували походи на Балканський півострів і Малу Азію.

Між готами поширилося християнство, зокрема між візиготами (західними готами), які зайняли землі ближче до нижнього Дунаю, в сусідстві границь Римської держави. Збереглася вістка, що готський єпископ Теофіл брав участь у Першому Вселенському Соборі в Нікеї (325 р.), а осідок його дієцезії був, мабуть, у Північній Басарабії. Його наступник, єпископ Улфіла, переклав Святе письмо на готську мову.

Готи мали вплив на слов'ян, особливо в ділянці військової техніки й організації. Про це свідчать такі слова, як меч, шолом, князь, що їх слов'яни перейняли з готської мови.

Готська держава дійшла до значної сили за короля Германаріха (350—375 рр. по Христі). Її столицею було «Дніпрове місто».

2. Гуни. У 375 р. напала на готів тюрксько-монгольська орда гунів, яка перед тим створила союз азійських кочових племен. Гуни зайняли перед тим краї над нижньою Волгою й сусідні простори, а далі вони перемогли аланів над рікою Доном і узалежили їх від своєї влади. Згодом гуни разом з аланами перемогли остроготське військо короля Германаріха (375 р.), і готська держава перестала існувати на українських землях.

Візиготи (західні готи) великою масою перейшли в наддунайські землі, а згодом до Італії й Іспанії.

Остроготи, яких перемогли гуни, належали до гунського союзу племен. Вони пересунулися здебільша в край на лівому березі нижнього Дунаю і були під зверхністю гунів. Тільки частина остроготів залишилася в Криму, де довгий час існувало готське князівство.

Гуни пішли далі на захід та поселилися у Паннонії (пізній західній Угорщині). Коли королем гунів став Аттила, що його звали «Божим бичем», розпочали гуни дальші свої підбої і підкорили своїй владі величезний простір — від Каспійського моря до Рену й Альп. Аж поразка гунів на Каталівських полях над рікою Люарою (у нинішній Франції, в її частині Шампань) зупинила їх експансію. Коли помер Аттила (453 р.), його держава скоро розпалась.

Тоді остроготи посунулися до Паннонії, а згодом (488—493 рр.) під проводом Теодоріка здобули Італію.

ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА І ПЕРША СЛОВ'ЯНСЬКА ДЕРЖАВА

1. В той час, коли гуни напали на готів (375 р.), на українських землях були анти (східні слов'яни), предки українців, які мали своїх князів і — як видно з воєнних подій — своє більше політичне об'єднання, свою державу.

Історичні джерела. Перші вістки про західних слов'ян подали вже римські письменники з I ст. Пліній Старший і Тацит та старогрецький письменник з II ст. Птоломея. Однак про східних слов'ян почали писати автори історичних джерел значно пізніше. Перша згадка про анти є в одному з присвятих написів на стелі будинку Пантікапею, з III ст. по Христі. Але багато відомостей про анти подали візантійські автори книжок та готський історик аж у VI—VII ст., однак вони написали ретроспективно про події від 375 р.

Найважливішими джерелами до історії анти є твір візантійського історика Прокопія Кесарійського «Про війни з готами», який жив у часах візантійського Юстиніана (527—565 рр.), а також твір готського історика Йордана («Історія походження і чинів готів»), написана 552 р. Крім того, відомості про анти подало ще сім інших авторів (з VI—VII ст.)

Важливим джерелом відомостей про анти є також археологічні розкопки.

Територія. На думку учених, анти були нащадками населення трипільської культури, яка почала розвиватися ще в період неоліту. Їх прабатьківщина була в лісостеповій смузі українських земель, можливо, що первісно тільки на просторі між Вислою, Карпатами, Прип'яттю і Дніпром, однак згодом анти посунулися і до ріки Дону та до Чорного моря. Мабуть, у той час, коли під напором гунів велика частина готів подалася в наддунайські краї та коли й гуни пішли на захід, відкрився вільний шлях для анти в степах, і вони зайняли простори аж до Чорного моря. Про територію анти Йордан написав так: «Анти, найхоробріші між ними (між слов'янами), живуть над луком Чорного моря від Дністра до Дніпра». А грецький історик Прокопій відмітив: «... Це озеро (Озівське море) лучиться з Понтом Евксіном (Чорним морем). Народи, що там сидять, тепер мають ім'я утургурів (болгарське плем'я). Поза ними на північ живуть безчисленні племена анти». Інший письменник відмітив, що територія анти простяглася аж до Дунаю. Археологічні розкопки (поховання черняхівського типу) вказують, що територія, заселена антами, була приблизно така сама, як теперішня етнографічна територія українського народу, за винятком південно-східної окраїни.

Політичний устрій. Візантійський історик Прокопій написав, що політичний устрій анти є демократичний. «Племена склавенів і анти не є підкорені владі однієї людини, але віддавна живуть у демократії; тому завжди всі добрі і злі справи рішення на загальному вічу». Однак в дійсності державна влада була, мабуть, у руках племінних вождів — князів, які скликали народне віче тільки у важних справах, як це було згодом, в часи Київської Русі. З розмірів воєн, які вели анти, видно, що вони створили велике політичне об'єднання племен, на чолі якого були найвизначніші князі, звані в деяких візантійських джерелах королями.

Деякі прикмети анти. Анти були свободолюбні. У візантійському творі «Стратегікон» написано про анти між ін. так: «Племена склавенів і анти... звикли до свободи і в ніякий спосіб не дають себе ані підкорити, ані спонукати до послуку, найбільше на своїй власній землі вони хоробрі й витривалі...»

А письменник Менандер відмітив, що один начальний вождь анти сказав до послів аварського хана такі слова: «Хто з людей, які гріються під сонцем, є такий, що міг би підкорити й приборкати нашу силу? Ми звикли до того, щоб володіти над землею інших, а не щоб інші володіли над нашою...»

Візантійські письменники відмічають між іншими прикмети анти:

«Вони (анти) вірять, що є тільки один Бог, творець громів, і Він є паном цілого світу, тому Йому жертвують воли і всі інші офірні звірята».

«Стають до бою в загальному пішки і йдуть проти ворога з щитом і списом у руках, а панциря не одягають ніколи».

«...Всі вони високі і незвичайно сильною будови тіла, а шкіра їх і волосся не є ані дуже ясні чи жовті, ані не переходять вразно в темну барву, а всі вони є русяві» (з волоссям ясною барви, бльондини)».

«Ведуть тверде життя... Все ж таки не є нікчемні і не люблять чинити зла».

«Вони... витривалі, легко зносять спеку, зимно й сльоту, не достачу одежі та інших засобів життя».

«Для гостей вони дуже ввічливі і радо відпроваджують їх з місця на місце, сповняючи їх бажання... Всіх полонених, що перебувають у них, не задержують на неозначений час, як інші народи, але призначають їм реченець, після якого вони стають вільні і можуть, за умовленою винагородою, вернутися додому або залишаються у них свобідні, як приятелі!»

«Вони плекають багато різної тварини і збіжжя, складене в стіжках, а головню просо і бер (мабуть пшениця?). Живуть чесно, а їх жінки є вірні понад усяку людську уяву...»

«Зброя кожного з них — це два коротенькі списи, а дехто має також добрі щити, але їх не вигідно носити. Уживають дерев'яних луків і дрібних стріл...»

«...Уступлять скоріше перед страхом, а дарунками не можна їх заманити».

Учені думають, що згодом військова техніка антів була значно вища, як про це написав Прокопій. Описані в історичних джерелах подробиці, як анти облягали і здобули приморське місто Топер в Тракії, свідчать про те, що в VI ст. анти виробили собі нову військову техніку з допомогою якої могли здобувати фортеці (отже, мабуть, мали стінопробивні і каменометальні машини та відповідні драбини). Анти вміли швидко створити з своїх возів укріплений табір. Згодом вони мали й кінноту.

Війни з Візантією. Хронологічно першою подією, описаною у вищезгаданому творі Йордана, є війна готського короля Вінітаря проти антського короля Божа (або Боза) коло 375 р. Хоч спершу анти перемогли, проте згодом зазнали вони поразки.

Анти нападали на територію над нижнім Дунаєм, зокрема на землі теперішньої Болгарії, що в той час була під владою римського царства (від 395 р. — східноримського, яке згодом перемінилося у т. зв. грецьке, або візантійське царство). Анти деколи в союзі з іншими слов'янами або й разом з готами чи гунами вели війни проти візантійських військ. Особливо в перші роки володіння царя Юстиніяна (527—565 рр.), як рештки гунів і болгари, так анти враз з іншими (західними) слов'янами майже щороку вели війни з візантійцями (зв. ромеями). Згодом (559 р.) анти разом з іншими слов'янами вдерлися до Тракії і дійшли були аж до т. зв. «довгих стін», збудованих для захисту столиці візантійської імперії — Константинополя, але мусіли відступити й вернутися до своєї землі.

Анти як союзники Візантії. Візантія намагалася приєднати собі антів як союзників посольствами й дарунками. І дійсно, деколи антські полки як «союзники ромеїв» разом з візантійським військом вели війну проти спільних ворогів — болгар, а згодом аварів (див. далі). Також анти вступали до візантійського війська як наймані вояки, а деякі з них ставали навіть вождями візантійських військ, як, наприклад, Хілбудій.

2. Болгари. Болгари, що були тюркського походження, жили в VI ст. по Христі між нижнім Доном і Волгою. В тому столітті частина болгар поселилася над середньою Волгою (де впадає її притока Кама), частина залишилася на згаданій землі, а інша їх частина просунулась степами Північного Причорномор'я і спершу осіла між Дністром та Дунаєм. Аж після приходу аварів до Паннонії болгари зайняли нинішню Добру-

джу (678 р.), а згодом — сусідні землі на південь від нижнього Дунаю, підкоривши собі тамешніх слов'ян. На тому просторі заснували болгари свою державу і змішалися з слов'янами, від яких перебрали мову й культуру.

3. Авари. Незабаром після болгар пройшла південною частиною України ще грізніша тюркська (монгольська) орда аварів. Приблизно в середині VI ст. вони прибули з-за Каспійського моря над Озівське море, а від 558 р. почали просуватися далі на захід. Авари нападали на антів і спустошили їх землі, а згодом просунулися далі аж до Паннонії. Поміж ріками Дунаєм і його великою притокою Тисою збудували авари дев'ять сильних воєнних таборів, укріплених валами й ровами, званих «аварськими перестенями». Звідтіля вони нападали понад 200 років на своїх сусідів, а саме на візантійські краї, на землі, приналежні до франконської держави й на інші території.

У той час, коли авари просувалися чорноморськими степами й іншими краями до Паннонії, довелося антам вести війни на два фронти — проти Візантійської імперії і проти аварського каганату. Анти, ведучи боротьбу з аварами, ставали деколи союзниками Візантії.

Аж коло 800 р. франконські війська зовсім перемогли аварів, і їх держава розпалася.

4. Занепад антської держави. Останній раз згадано антів в історичних візантійських джерелах у зв'язку з подіями 602 р. З того часу автори джерел пишуть вже про слов'ян (не про антів) і про їх племена, а згодом про Русь. Учені подають різні здогадні причини для цього.

Коли анти почали вести війни з аварами й коли антів відгородили від візантійських посіlostей болгари, анти перестали бути небезпечними для Візантії, яка з того часу вела війни проти слов'ян на Балканському півострові та проти болгар.

Також, мабуть, після 602 р. розпалось політичне об'єднання антських племен. Війни з аварами, на думку учених, послабили антів. Отже, антське об'єднання могло розпастися або через послаблення, або й через незгоди антських князів. Можливо, що політично послаблені анти покинули в той час частину своєї території — чорноморські степи, а антське населення з того простору пересунулося в лісостепову смугу України.

5. Племінні князівства і політичні об'єднання Русі. Хоч державний антський союз розпався, проте існували далі їх племінні князівства і творилися нові політичні об'єднання їх нащадків. Арабський географ аль-Балхі (850—934 рр.) написав у творі «Книга видів землі» так: «Руси складаються з трьох племен, з яких одне є ближче до Болгара, а їх володар живе в місті під назвою Куяба, що є більше від Болгара. Друге

плем'я, далі від першого, зветься Славія. Ще інше плем'я зветься Артанія, а його володар живе в Артї. Його люди приходять торгувати до Куяби... Самі ж вони (люди з Артанії) їдуть водою і торгують...»

Історики добачають у цьому повідомленні вістку про три політичні об'єднання русів, які існували перед утворенням Київської держави: учені розуміють під Куябою — Київ, а під Славією — слов'ян, що жили в Новгороді над озером Ільменським і в його околиці, бо український літопис називає їх словенами. Що ж до Артанії, то більшість учених розуміє під нею околицю Озівського моря, де пізніше існувало Тьмутараканське князівство, а деякі історики добачують у ній — Хорватію (Хорутанію), тобто нинішню Галичину або й Волинь.

В українському літописі вчислено цілий ряд східнослов'янських племен і відмічено, що деякі з них мусіли платити данину хозарам.

6. Хозари. Приблизно в середині VII ст. (близько 650 р.) тюркська орда хозар перемогла болгар і заснувала свою власну державу над нижньою Волгою зі столицею в місті Ітіль, яку згодом хозари поширили від Каспійського моря (включаючи його східне побережжя) і нижньої Волги аж до Озівського моря, включаючи й Таманський півострів та значну частину Криму.

Хозари, як практичні купці, ставилися з толеранцією до релігій і до народів. В їх столиці були окремі різні народні дільниці, між ними і слов'янська дільниця. Слов'янська мова була тоді одною з панівних мов між купцями у хозарській державі. Згодом хозари підкорили своїй владі і деякі слов'янські племена — наперед в'ятичів, сіверян і радимичів, а опісля й полян. Їх залежність від хозар була в тому, що ті племена мали платити хозарам данину.

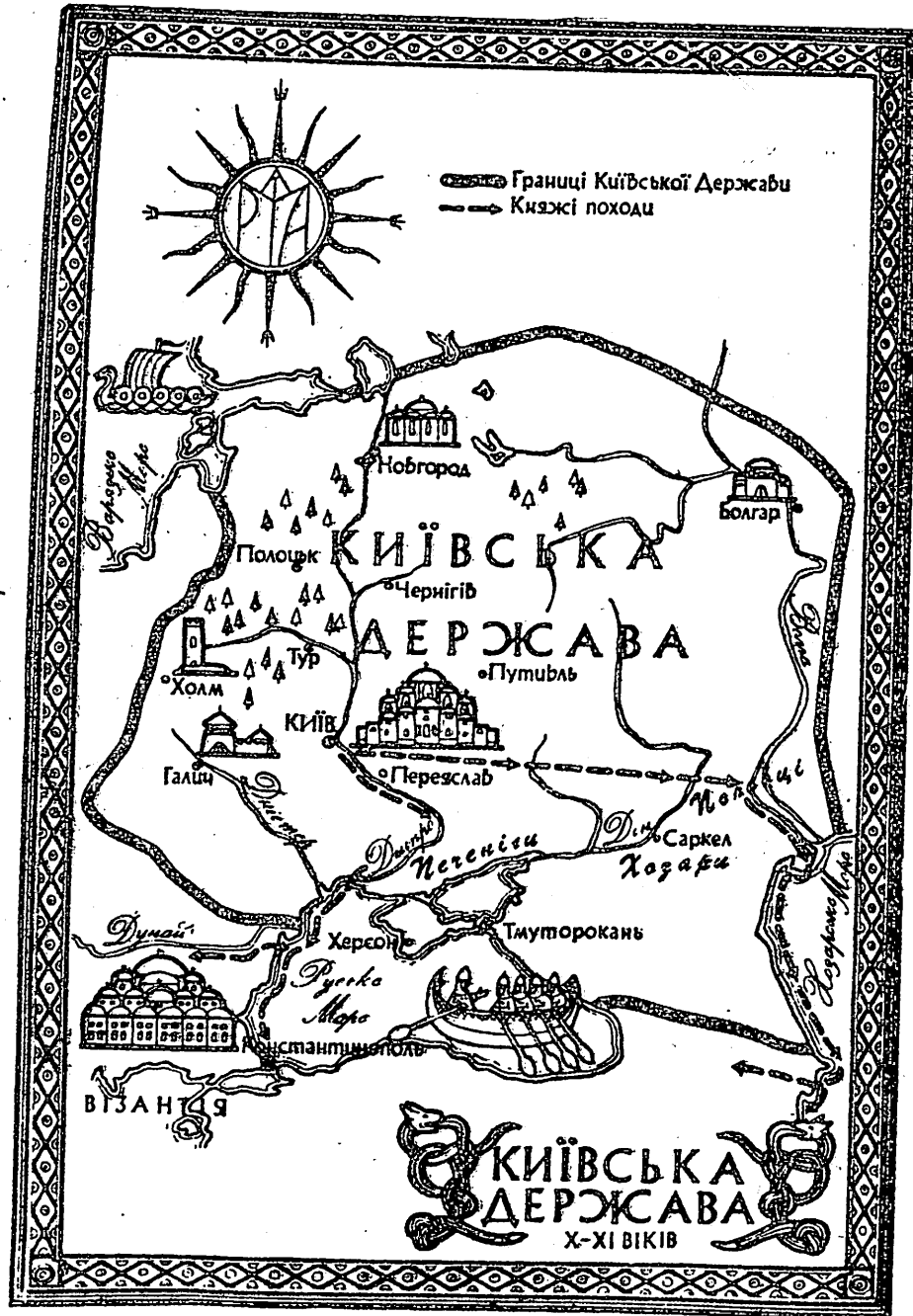
За вістками українського літопису, звільнили полян від тієї залежності князі Аскольд і Дир, а інші племена — князь Олег, прилучуючи їх до держави Київської Русі.



Богдан Тевшин - 65

КНЯЖА ДОБА

III. СЛОВ'ЯНИ



1. Український народ живе на широких просторах від Чорного моря до Полісся і від Карпат до Каспійського моря. В давні часи наші предки, найбільш чисельні серед слов'ян, жили тільки у північних землях, в Київщині, Чернігівщині, Волині, Галичині. Південні землі, над Чорним морем, були порожніми, безлюдними степами, в яких кочували дикі орди. Тільки після довгих століть боротьби з чужими наїзниками наш народ поширив свої оселі до самого моря.

2. Україна в давні часи. В ті давні часи землі мали інший вигляд, як тепер. Тоді не було ще ніяких міст, ні великих сіл; людські оселі стояли рідко, заховані у глибоких лісах, одна далеко від одної. Не було ще мурованих шляхів, а навіть і звичайних доріг. Всюди росли великі, густі ліси, зарослі старезними дубами, грабами, буками, соснами. Ніхто не рубав вікових дерев; вони росли сотні літ і валилися тільки під час бурі, як засохли і спорохнявіли. На їх порожні виростав молодий ліс і ставав ще більший і густіший. Через гущавину пливли лісові потоки, порослі очеретами і водними рослинами, розливалися на всі сторони, творили озерця, болота і трясовини. Хто хотів добратися у ці праліси, мусів рубати дерево за деревом, щоб зробити собі перехід. Лісові стежки були малі і непомітні.

3. Оселі. Людські оселі серед лісів стояли рідко, на вільних полянах. Оселі були невеликі, бо люди жили окремо один від другого. Але ніхто ніколи не оселювався сам один, бо серед лісів було небезпечно жити одинцем. Кожний господар держав коло себе не тільки найближчу родину, але і далеких свояків, цілий свій рід. Чим численніший був рід, тим легше було господарювати.

4. Голова роду. Проводирем був найстарший у роді, звичайно дід або прадід. Він мав владу над всіма членами роду. Слухали його не тільки діти і парубки, але й дорослі члени роду, жонаті, з дітьми. Він давав усім накази, що і де робити, без його дозволу не можна було нічого ні продати, ні купити, він мав

право карати непослушних, хоч це були і старі люди. Така гостра і сильна влада була потрібна, бо життя було дуже небезпечно. Під проводом найстаршого з роду господарство йшло справно й успішно.

ЖИТТЯ СЛОВ'ЯН

1. Заняття слов'ян. Слов'яни жили переважно з ловецтва. У лісах було багато диких звірів: олені, лосі, дикі кабани, вовки, ведмеді. Жив ще тоді тур, дикий віл сивої масти, та зубр (бізон). Слов'яни йшли на лови з короткими списами або стріляли на звірів стрілами з луків. Радо ловили білки і куниці для гарних шкірок; по ріках полювали на бобрів. Над озерами і ріками гніздилося безліч водяної птиці. Дикі гуси, качки, лебеді, журавлі підіймали часом такий крик, що аж гуло. На островах весною можна було знайти невчисленну кількість яєць всякої птиці. Риби було стільки, що ніяк не можна було її виловити. Людина знаходила у лісі на воді все для життя: і м'ясо на страву, і шкури на убрання, могла попоїсти доволі і зодягнутися достатньо. Але зате чекали її скрізь грізні небезпеки. Часто на лісовій стежці зустрічався чоловік з ведмедем, — горе йому, як був безборонний. Часто хижий рись кидався з дерева на прохожого. Зимомо часто вовки нападали на людські подвір'я і вдиралися до стаєнь і хат. Люди жили завжди готові до оборони й боротьби, не лякалися смерті, сміливо зустрічали всяку небезпеку.

2. Пізніше слов'яни взялися за хліборобство. Нелегка була праця на ріллі. Треба було наперед вирубувати і корчувати ліс, щоб добути кусень землі під засів. Часом підпалювали ліс, аби скорше добути вільне місце. Оралі землю спочатку дерев'яним ралом.

Багато часу минуло, поки люди навчилися господарювати. Хоч як тяжко було працювати на ріллі, але кожен старався збільшити свою землю: корчував ліси, засівав нові місця зерном. Поволі хліборобство стало головним заняттям нашого народу.

З трудом приручили собі наші предки домашні тварини. Дикий тур дав приручитися і змінився на спокійного вола. Коні зразу жили дико по лугах і степах, ловці ловили молоді лошата і поволі привчали їх до роботи. По дуплавих деревах ховалися рої диких бджіл; було їх інколи так багато, що мід спливав по пнях дерев; наш хлібороб присвоїв і їх та став заводити собі пасіки в лісі. З часом ліси прорідилися, загосподарилися пусті місця, поширилися засівні поля; а серед піль будувалися веселі села, з садами, городами і господарськими будинками.

ВІРА СЛОВ'ЯН

1. Слов'янські боги. Слов'яни не знали віри в одного Бога, а шанували різних поганських богів. Слов'яни поважали як своїх богів сонце, вітер, вогонь і різні явища природи. Вони вірили, немов найстаршим богом є Перун, бог громів, який, на їх думку, кидає громи з хмар; неначебо другим божеством є Дажбог, бог сонця, що мав би давати людям багатство і щастя; немов то Велес або Волос опікувався худобою і давав їй гарний волос, густу шерсть. Вони думали, немов то Сварожич був богом вогню і домашнього вогнища, а Стрибог начебо був богом вітру та посилав на землю посуху.

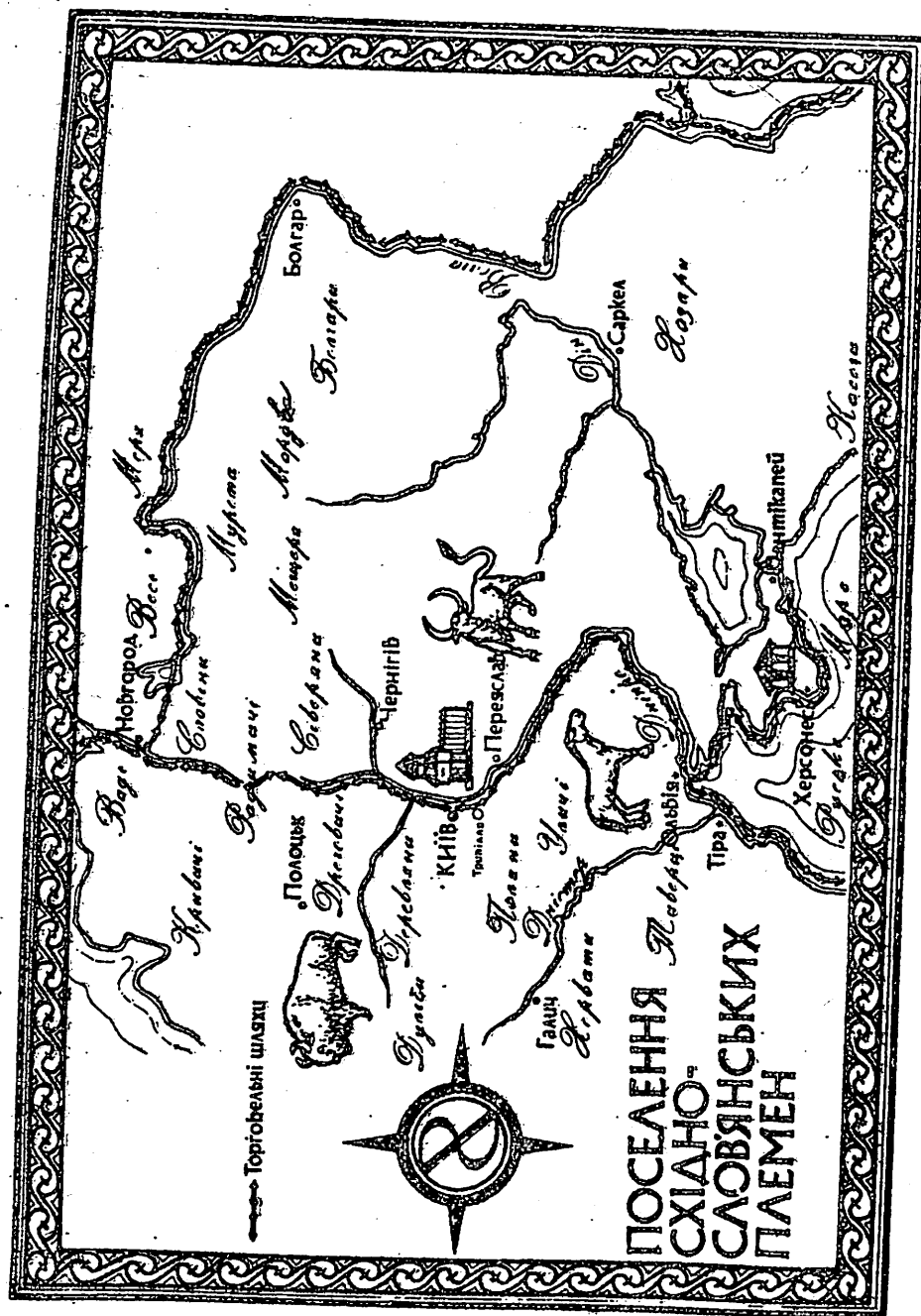
Крім головних богів слов'яни шанували менші поганські божества, що, на їх думку, мали жити в різних місцях. Вони вірили, немов то по катах живуть домовики, в лісах — лісовики, по водах і болотах — водяники та русалки. Деяких із них слов'яни вважали за добрих, немов то вони допомагають людям, а інших — за злих, що кожному шкодять. Щоб добути собі прихильність богів, наші предки приносили їм жертви з страви, напоїтків, овочів, тварин.

2. Свята й обряди. На честь богів слов'яни мали різні свята й обряди. На весну, як сонце піднімалося вище і ставало тепліше, було свято веснянок. Найбільший празник був на Купала, перед нашим днем св. Івана. Тоді розкладали великі огнища, дівчата убиралися у вінки і танцювали, співаючи пісень, хлопці переганяли через вогонь худобу і перестрибували самі, бо вірили, що це охоронить від слабости. В зимі було свято коляди: вечеряли тоді серед снопів, ворожили з куті на майбутній рік і співали колядки. Ці обряди збереглися і в нас (в час Різдва).

3. Похорон. Слов'яни вірили, що після смерті людська душа не гине, а переходить до раю, і немов там людина веде таке життя, як і на цьому світі, тільки без ніякої журби. Щоб померлий мав у раю все, що йому було потрібне в житті, родичі клали в могилу зброю, хліборобські знаряддя, одяги, всяку їжу. Інколи палили тіло покійника на високому вогнищі з дерева і кидали в огонь частину його майна. Попіл збирали у глиняну посуду і закопували в землю, а зверху насипали високу могилу. Щороку в честь померлого справляли поминки, що називалися тризною. Слов'яни вірили, що їм можуть помагати знахарі і віщуни.

ОРГАНІЗАЦІЯ СЛОВ'ЯН

1. Перехід на південь. З лісових земель слов'яни почали переходити на південь, у степи. Це були дикі, неорані поля, відкриті травами і зіллям. Весною степ покривався пишною



зеленню і квітами. Але з настанням літньої спеки степ жовкнув, висихав і завмирав так, що ставав немов пустинею. Аж знов на весну трава оживала і ставала ще буйніша і краща.

Слов'яни ходили в степи для ловецтва і рибальства, оселювалися на нових місцях і займалися тут скотарством і хліборобством. Але в степах кочували дикі азійські орди, які не допускали слов'ян до своїх земель, нападали на спокійних хліборобів і нищили їх надбання.

2. **Городи.** Щоб оборонитися від ворогів, слов'яни почали ставити собі городи (оборонні оселі). Під город вибирали місце недоступне, на острові, серед ріки або ставу, або на високій стрімкій горі серед лісів. Місце під город вирівнювали, копали довкола рів і сипали з землі високі вали. На валах клали грубі колоди дерева або вбивали палі, частокіл. Тільки в одному місці серед валу був вузький перехід до города, укріплений сильними воротами.

Посередині між валами ставили з грубих балок хати і комори для мешкання і захисту майна. Як вороги наступали, слов'яни ховалися з худобою й іншим добутком, замикали ворота, закидали їх колодами та камінням і тут перебували небезпечний час. Як вороги підходили під город і намагалися його добути, оборонці кидали на них каміння, стріляли з луків і відганяли ворога.

Але одна оселя не могла сама своїми силами оборонитися від ворога. Для кращої оборони різні села робили союз і помагали собі в час небезпеки. Повідомляли один одного про наступ ворога і присилали сусідам підмогу людьми і зброєю. Так слов'яни приходили до кращої організації.

3. **Слов'янські племена.** Люди, що жили в одній стороні, звалися племенем. Над Дніпром на просторих полях проживали поляни, недалеко від них в лісах над рікою Прип'яттю — деревляни, над Десною — сіверяни. Над Бугом стояли оселі дулібів, або волинян, під Карпатами жили хорвати, над Дністром — тиверці, над Богом — уличі.

Кожне плем'я мало свого князя. На князя обирали людину поважну, розумну і хоробру. Він керував своїм племенем, відбував суд, під час війни був найстаршим воеводою і вів військо на ворога. У важливих справах він скликав на раду всіх начальників родів і старшину племені. Така рада звалася віче. На вічі старшина радилася про те, як завести лад у громаді, які закони встановити, як оборонятися від ворожих нападів.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ПІД ПРАВЛІННЯМ КНЯЗІВ

IV. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА

1. Початки Києва. Над рікою Дніпром жили поляни. Їх столицею був город Київ. Про початки Києва були різні перекази. Одні оповідали, що назва міста Києва пішла від Кия, що був перевізником на Дніпрі (кому треба було переїхати з одного берега ріки на другий, він перевозив своїм човном). Інші оповідали, що Київ заснували три брати — Кий, Щек і Хорив та їх сестра Либець; від Кия пішла назва Києва, від його братів — гори Щековиця і Хоривиця, від імени сестри — річка Либець. На високій горі недалеко Дніпра три брати поставили сильний город для оборони від ворогів.

2. Київ стояв на тому місці, де сходилися торгові шляхи з різних сторін. З півночі приходили кораблі Дніпром, Прип'яттю і Десною, зі сходу і заходу йшли сухопутні дороги. Київські купці скуповували різні товари і відвозили їх Дніпром до Чорного моря і до славного грецького міста Константинополя. Завдяки торгівлі Київ дійшов до великого добробуту і значення, ставши найпершим і найбільшим містом у всій східній Європі.

3. Інші племена визнали силу Києва і піддавалися під його провід. Київські князі поширили свою владу на всі сусідні землі. Перемогли диких степовиків і зорганізували велику Київську державу.

Цю велику державу звали тоді руською, бо назва «Русь», яку спершу прикладали тільки до полянської землі, обняла опісля всю Київську державу, межі якої сягали від берегів Чорного моря до озера Ладога.

Отже, назва «Русь» — це стара назва Української держави зі столицею у Києві. Коли опісля «руським» народом почали неправильно звати себе завойовані нашими князями московини, наш народ назвався українським, а наш край — Україною.

4. Перші князі. Заки склалася велика Київсько-Руська держава, пройшов довгий час. Але вже коло 860 року Київсько-Руська держава була дуже могутня і сильна, якої боялася

і Візантія. Літописці згадують, що в тих часах прославилися князі Аскольд (його могилу ще й по сьогоднішній день відзначають у Києві) і Дир. Та першим князем, що про нього ми маємо вже докладніші вісті, був князь Олег.

КНЯЗЬ ОЛЕГ ВІЩИЙ

1. Перед і після 900 р. княжив у Києві князь Олег. До його держави належали землі, положені над Дніпром та його притоками, як також землі, положені над горішньою Волгою і далше на північ чи схід. У деяких цих землях позалишалися були ще давніші князі, але всі вони признавали владу могутнього київського князя.



Князь Олег Віщий

Військо Олега складалося з варягів (їх звали також «нормани»), мандрівних вояків, які на Україну прийшли зі Швеції. Вони збиралися у дружини по кількадесят людей, під проводом хоробрих старшин; зброя їх була залізна: на головах мали шоломи, на грудях панцери, в руках мечі і щити. До бою йшли рівною лавою. Варяги любили лад і тверду владу.

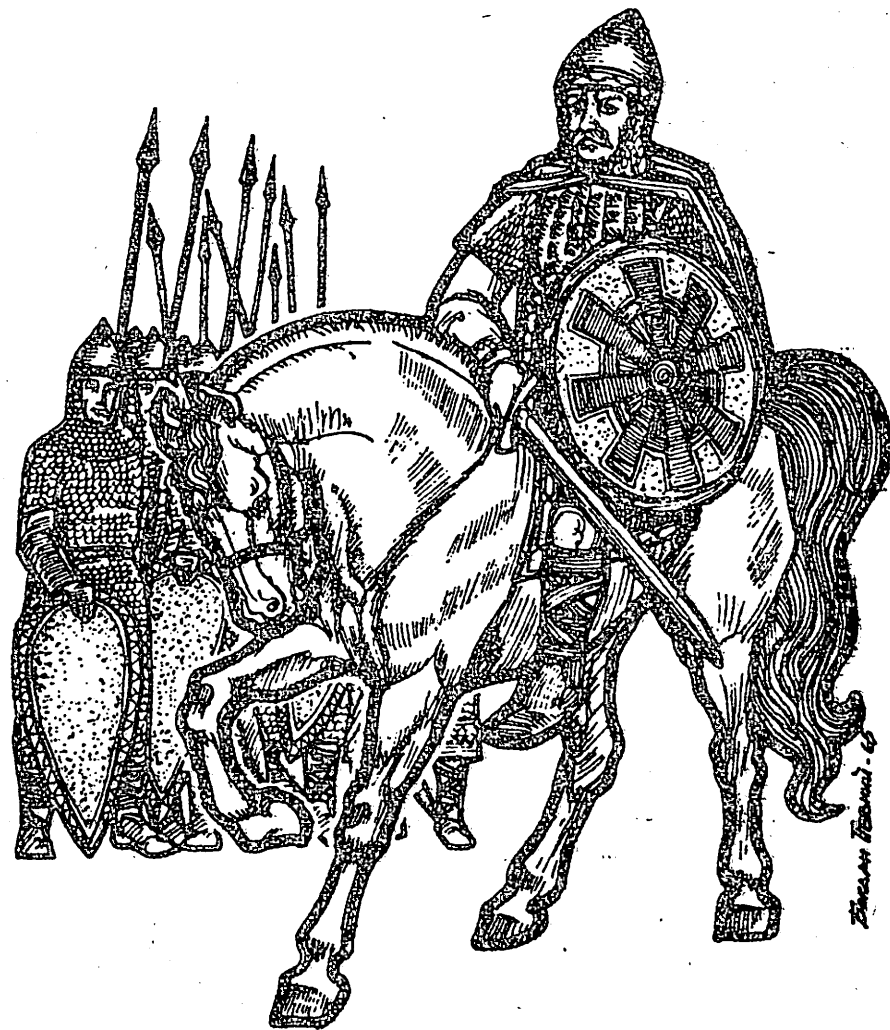
Згадаймо, що такі ж варяги-нормани вируджалися походами і в інші тодішні держави Європи — Італію, Нормандію, а в Англії 1066 р. самі стали англійськими королями. Варяги-нормани виправлялися і до Ісландії, а то й до Північної Америки.

2. Добуття Царгорода. Олег також бажав зробити Україну великою торговельною державою. Українські вироби і плоди вивозили найбільш за Чорне море до Греції. Але греки і дальше неохоче пускали до себе купців з півночі, бо самі хотіли затримати торгівлю у своїх руках. Тому Олег задумав здобути Царгород. Човнами Дніпром повіз він свої війська на Чорне море.

Як греки дізналися, що київський князь іде на них, замкнули міцними ланцюгами пристань над морем, куди заїздили кораблі, а народ зачинився в городі за високими мурами. Та Олег з суші підійшов під місто. Греки злякалися, прислали князеві щедрі дарунки і просили його, щоб не руйнував місто. Олег згодився відступити від облоги, але сказав дати по 6 фунтів срібла на кожного вояка. Потім склав умову з грецьким царем про те, як греки мають приймати наших купців у Царгороді. Цар згодився на те, що купці з України можуть продавати і купувати все, що хочуть, та не будуть платити ніяких податків Греції. Цар мав дати купцям вигідні господи та жити їх своїм коштом; за те Олег обіцяв, що купці входитимуть у місто без зброї та не будуть робити ніякої шкоди міщанам. Обидва володарі заприсягли цю умову. На знак перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя. За мудрість і хитрість звали його Віщим.

КНЯЗЬ ІГОР

Після смерті Олега київським князем став Ігор, син Рюрика; так почався в Києві рід Рюриковичів. Ігор був князь суворий, для ворогів не знав милосердя. Він ходив знов на Царгород, але похід йому не вдався: греки почали кидати т. зв. грецький вогонь (речовина, зложена з смоли, сірки, селітри, горючих олій; полум'я грецького вогню не гасилося водою) на Ігореві кораблі; у війську настало велике замішання, вояки кидалися в море, щоб не згоріти на човнах, — багато людей потонуло у морських



Князь Ігор

хвилях. Ігор зробив нову умову з греками, але вона не була така корисна, як договір Олега; він дозволив грекам поселятися при гирлі Дніпра і вести там рибальство. Ігор ходив також походом на краї біля Каєнійського моря та за Кавказькі гори; тут українці вели бої з персами й арабами.

Князь Ігор намагався приєднати до своєї держави всі українські племена від Дону до Карпат.

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Ігор залишив сина Святослава малим хлопцем; поки Святослав доріс, княжила Ігорева жінка Ольга. Ольга була селянського роду, але визначалася такою мудрістю, що Ігор узяв її за жінку. Вона правила державою розумно й обачно, так, що всі славили її ім'я. Вона дбала про лад в державі, впорядкувала ловецьке господарство, що мало важливе значення для торгівлі. Ольга хотіла встановити мир з греками і їздила до Константинополя відвідати грецького царя. Разом з нею поїхав великий двір — 16 бояринь, 22 послы, 40 купців і багато служби. Цар прийняв княгиню з великою почесною, дав їй великі дарунки в золоті і дорогоцінностях. Ольга перша з київських князів прийняла Христову віру. Разом з нею охрестився ще дехто з бояр. У Києві збудовано вже перед тим, раніше, першу згадану



Княгиня Ольга

в історичних джерелах християнську церкву св. Іллі. Пізніше Ольга передала князівство синові, а сама вмерла у глибокій старості.

КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ЗАВОЙОВНИК

1. Син Ігоря і Ольги, Святослав (960—972 рр.) добув собі славу великого лицаря і вояка. З часу ранньої молодості він брав участь у воєнних походах. Збирав багато хоробрих вояків і ходив з ними на чужі землі. Не возив з собою ні возів, ні воєнного табору, не брав навіть казана, щоб варити їжу, а тільки пік м'ясо на вуглях. Не мав шатра, а як лягав спати, клав собі під голову сідло і так відпочивав. Не любив підступу і зради, а як ішов війною на неслухняний край, наперед сповіщав: «Готовтеся, іду на вас!».

2. Святослав бажав поширити межі своєї батьківщини і зробити Україну могутньою державою. Перший похід він провів на схід проти хозар, що над Каспійським морем при гирлі ріки Волги мали велику державу. Хозари вели торгівлю по всій східній Європі і шкодили дуже українським купцям. Тому Святослав рішив знищити їх державу: з військом пішов на Каспійське море, зруйнував хозарські міста і забрав велику здобич та невільників. З того часу вже не піднялася з занепаду хозарська держава і наші купці могли вести торгівлю і на далекій Волзі.

3. Згодом Святослав задумав приєднати до своєї держави також Болгарію, край над нижнім Дунаєм. Це була багата земля. Там з'їжджалися купці з усіх сторін: з Греції привозили золото, дорогі матерії, вино і південні овочі, з Чехії — срібло, з Угорщини — коней, з України — хутра, віск і мед. Але болгар не хотіли піддатися нашому князеві, і він мусив вести з ними завзяту боротьбу. Проти Святослава виступив також грецький цар і вислав на нього велике військо. Незчисленні ворожі сили оточили малу дружину Святослава. Здавалося, що доведеться загинути. Але наш князь не втратив відваги і промовив до своїх вояків: «Вже нема нам де подітися, хочемо чи не хочемо, треба стати до бою! Тож не зробимо сорому нашій землі, поляжемо тут хоробро! Я іду вперед вас, — як я поляжу, промишляйте тоді самі!» Військо великим криком відповіло: «Де ти, княже, поляжеш, там і ми наші голови зложимо!» І всі кинулися в бій і перемогли греків. Грецький цар злякався і хотів миритися зі Святославом. Щоб повернути до себе князя, вислав йому великі дарунки в золоті і дорогоцінні убрання. Але князь не подивився на ці скарби. Аж коли греки принесли йому мечі та іншу зброю,



Борис Тешнін. 65

Князь Святослав Завойовник

почав їх оглядати, хвалив добру зброю і згодився на перемир'я з царем.

4. З великою здобиччю вертався Святослав на Україну. Але не судилося йому побачити Київ. У чорноморських степах заступили йому дорогу печеніги; дика орда, що прийшла з Азії. Князь хотів пробитися крізь їх полки, але недалеко Дніпрових порогів вороги оточили його з усіх сторін, і в бою з ними Святослав поліг лицарською смертю.

V. РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

1. Сини Святослава. Святослав залишив трьох синів: Ярополка, Олега і Володимира. Ярополк почав війну з Олегом, який згинув у бою. Володимир з своїм військом виступив проти Ярополка, якого вбито. Таким чином Володимир став самотнім володарем цілої держави. Під час боротьби між братами дуже потерпіла наша земля, і князь мусів потрудитися чимало, щоб знову скрізь лад і порядок встановити. Володимир князував від 979 до 1015 р.; за великі заслуги він дістав ім'я Великого.

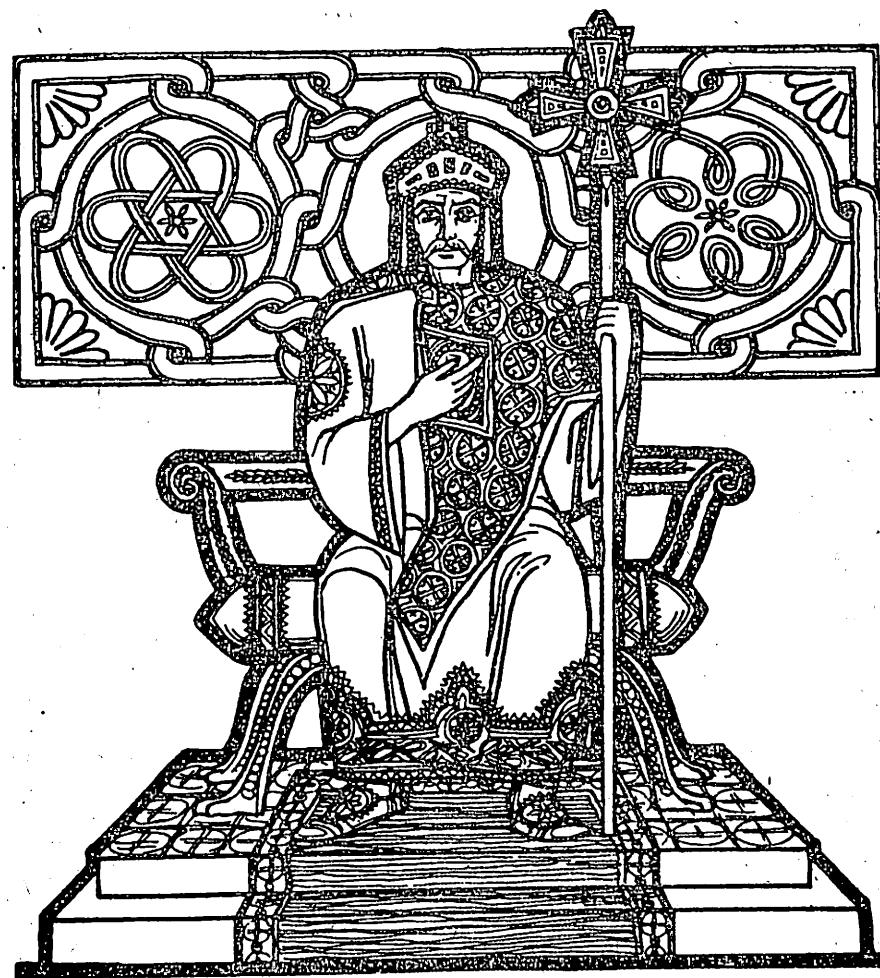
2. Походи Володимира. Перший військовий похід Володимира був на західні землі, теперішню Галичину і Холмщину. Тут жили українські племена хорватів і дулібів. Вони жили спокійно, ходили на лови, займалися хліборобством і бджільництвом. Для оборони вони ставили собі городи; найстарші були два: Перемишль, що й досі залишився містом, і Червен, тепер село Чермво на Холмщині. Вони вели постійно війни з різними сусідами і не могли від них оборонитися. Спочатку на них напали авари, або обри, що тоді жили за Карпатами, над Дунаєм, і запанували над дулібами. Їх панування було дуже важке для слов'ян; обри мучили наших людей, брали від них велику данину, силували до тяжких робіт, навіть запрягали людей у вози. Знов із заходу нападали чехи і поляки, що тоді почали творити собі держави і намагалися зайняти Галичину та Холмщину під свою владу. Князь Володимир бажав визволити українські племена з-під чужої руки; в 981 р. пішов походом на захід, зайняв Червен, Перемишль та інші городи і прилучив їх до Київської держави. На Волині Володимир заснував новий город, що від його імені називається Володимиром. З того часу Галичина, Волинь, Холмщина належали вже до однієї великої української держави зі столицею в Києві. І хоч пізніше західні землі були відділені від Києва, але на протязі багатьох віків не вгадало бажання і боротьба за об'єднання всіх українських земель в одну соборну державу.

3. Боротьба з печенігами. Князь Володимир довгі роки вів війну з печенігами. Це був дикий народ, що прийшов з Азії. Вони мали великі табуни коней і череди овець та переходили з ними з місця на місце, шукаючи доброї паші. Так зайшли вони аж над Дніпро, в українські степи. В боротьбі з ними загинув князь Святослав. Тоді печеніги стали облягати Київ. Про цю облогу народ оповідав такий переказ. Сила печенігів була така велика, що вони оточили город довкола, — ніхто не міг з Києва

ні вийти, ні прийти до міста, люди не мали приготовлених харчів, і почався голод. По другому боці Дніпра був один княжий воевода з військом, але він не знав, що в Києві така біда і не поспішав з допомогою. Тоді міщани стали шукати когось, хто пішов би за ріку і закликав воеводу. Але це було небезпечно, і ніхто не хотів на це відважитися. Аж знайшовся якийсь молодий хлопець і сказав, що піде. Випустили його з міста, він пішов до печенізького табору, з уздечкою в руці, ніби шукати свого коня. Так піддурив печенігів, дійшов до Дніпра, кинувся у ріку і став плисти до другого берега. Печеніги стріляли на нього, але він щасливо переплив ріку і повідомив воеводу про небезпечне становище міста. Воевода швидко зібрав військо і човнами підплив до Києва. Печеніги злякалися і почали втікати. Так відважний хлопець визволив Київ.

Про боротьбу з печенігами були ще різні перекази. Один час Володимир стояв з військом над рікою Трубежем, там, де тепер місто Переяслав. По другому боці Трубежа стояли печеніги і готувалися до боротьби. У печенізькому війську був один велетень, який мав таку силу, що ніхто не міг його побороти. Перед боєм печенізький ватажок звернувся до Володимира, щоб той з свого війська вислав найсильнішого чоловіка, який би поборовся з тим велетнем. Наш князь наказав шукати такого силача. Тоді прийшов до князя один вояк і сказав, що у нього дома є молодший син, який має силу, що руками мне шкіру, а в гніві то може і шкіру роздерти. Привели того хлопця до князя, і він показав свою силу, роздратували сильного бика, він кинувся до хлопця, але хлопець вхопив його рукою за бік і вирвав шматок шкіри з м'ясом. Після цього Володимир дозволив хлопцеві боротися з печенізьким велетнем. Розмірили місце між обома військами і дали знак до боротьби. Печеніг був великого зросту — він аж розсміявся, як побачив хлопця, бо той був малий зростом. Борці кинулися один до одного і стали змагатися. Юнак схопив печеніга обіруч і кинув ним об землю. Велетень загинув на місці. Тоді наше військо кинулося на печенігів і перемогло їх. Князь Володимир заложив на цьому місці город і назвав його Переяславом, бо хлопець перейняв славу від печеніга. Володимир зробив його боярином і так само його братів і батька та вернувся з великою славою до Києва.

4. Будава укріплення. Але печеніги знов нападали на Україну. Щоб забезпечитися від їх походів, Володимир наказав насипати на південному кордоні держави високі вали і на них ставив укріплення та частоколи з дерева. Останки тих валів збереглися у степах до наших часів. Володимир будував у різних місцях городи і твердині, щоб люди мали куди ховатися під час ворожого набігу. У степах князь вислав сторожу; щоб да-



Князь Володимир Великий

вала знати, коли печеніги наближалися. Так почалася боротьба України зі степовими кочовиками. Багато часу ще минуло, поки нашому народові вдалося побороти диких ворогів і здобути буйні чорноморські степи.

5. Хрещення України. Найважливішим ділом князя Володимира було заведення християнства в Україні. Володимир був спочатку поганином, почитав давніх поганських богів. Перед княжим двором стояли фігури богів: Перун мав голову

срібну і золоті вуса. Але до Києва приїздило багато чужосторонніх купців, і вони заохочували князя, щоб кинув свої божества і прийняв їх віру. Були в нього визнавці арабського пророка Магомета, що обіцяв людям після смерті життя в раю, де ростуть дактилеві пальми і б'є джерело свіжої, чистої води. Були жиди і славили закон Мойсея, приходили латинники з Риму, які намовляли князя прийняти латинський обряд, — але найбільше було греків з Царгорода, і вони заохочували його прийняти грецьку віру. Володимир бажав переконатися, яка віра найкраща, і розіслав своїх послів до різних земель, щоб подивилися, які де є вірування і обряди. Посли мандрували довго по різних краях, а як вернулися до Києва, оповіли все Володимирові. Найбільше подобалися їм грецькі Богослужби в Царгороді: «Як увійшли ми до церкви, не знали, чи ми на небі, чи на землі — ніде нема такої краси. Не можемо того виду забути; хто раз покуштує солодкого, той уже гіркого не схоче, — так і ми не забудемо грецької церкви». Тоді бояри — дорадники князя сказали: «Якби грецький закон був лихий, не прийняла б його твоя бабка Ольга, що була наймудріша з жінок». Князь Володимир вислухав все і рішив охреститися в грецьким обряді.

6. Похід на Корсунь. Володимир через хрещення бажав підняти значення свого роду і держави та задумав взяти за жінку сестру грецьких царів, Анну. Але царі були горді і ніяк не хотіли погодитися на це. Вони відповіли послам Володимира: «Це нечуване, щоб грецька царівна стала жінкою володаря з поганського роду, що княжить у невідомій країні!» Така відповідь образила нашого князя, який шанував свій рід, а його держава була більша від грецького царства. Він не просив греків, а зібрав велике військо і пішов походом на Крим, де було багате місто **Корсунь**, що належало грецьким царям. Корсунські міщани не хотіли йому піддатися, але Володимир заявив їм: «Хоч би я мав стояти три роки, здобуду ваш город». Добути місто поміг князеві один український купець, який жив у Корсуні. Він повідомив Володимира, що до міста іде вода підземними водопроводами, — як відкопати їх і затримати воду, місто мусить піддатися. Цю вістку передав князеві купець таким чином: дав напис на стрілі і стрілу з лука пустив до українського табору. Володимир велів відшукати водопроводи, затримав воду і так приневолив Корсунь піддатися. Він повідомив про це грецьких царів: «Я добув ваш город Корсунь: як дасте мені вашу сестру за жінку, віддам вам місто, як ні — так само добуду й Царгород». Грецькі царі побачили, що Володимир могутній князь, і рішили віддати йому свою сестру. Володимир охрестився в Корсуні, одружився з царівною Анною і повернувся до Києва 988 р. Тут він почав хрестити народ.

7. На Україні християни вже були з давніх часів. Був переказ, що ще апостол Андрій проповідував віру на київських горах і віщував, що тут буде велике місто. Багато християн було і між варягами. За Ігоря була вже в Києві церква св. Іллі. З княжого роду перша прийняла хрещення княгиня Ольга. Тепер Володимир рішив охрестити весь український народ. Князь Володимир закликав усіх людей: «Ходіть до річки... хреститися. Хто не охреститься, той буде мені ворогом, багатий чи бідний, боярин чи ратай!» Всі кияни послухали, зайшли у воду, старі і молоді, а дітей несли на руках: священники стояли на березі і всіх хрестили. Це було 988 р.

Володимир почав ставити церкви по всіх більших містах. Найбільша церква була в честь Богородиці; на її утримання князь призначив десяту частину свого майна; тому церкву називали Десятинною. Але не відразу скрізь поширилася християнська віра. По далеких селах, серед лісів люди шанували ще довгий час давніх богів, складали жертви домовикам і водяникам та вірували в силу Перуна і Дажбога. Найбільше противилися християнству давні віщуни і знахарі, бо люди переставали вірити в їх ворожбу і замовлювання.

8. Значення Володимира. Прийняття християнства — це одна з найважливіших подій в історії України. Християнство піднесло наш народ релігійно, морально й культурно та відкрило нам нові шляхи розвитку. Із племен півдиких, варварських, якими всі нехтували, українці перейшли до громади християнських народів, яким належало панування над світом. Велике значення мало те, що Володимир одружився з грецькою царівною: Греція була тоді найстаршою державою в Європі, мала давню тисячолітню культуру, і Україна через близькі зв'язки з греками могла швидко зростати культурно. Тоді заснувалися у нас перші школи при церквах, бо Володимир до речив духовенству учити молодь письма. Письмо прийшло до нас з Болгарії, де вже раніш поширилося християнство: наші церковні книги писані староболгарською мовою. До Києва й інших міст почали приїздити грецькі ремісники і вчили людей нових ремесел і виробів. Християнство сприяло немало тому, що наші племена об'єдналися в один народ. До того часу кожне плем'я мало свої звичаї і вірування та прагнуло до окремішності, але як усі стали християнами, племінні різниці втрапилися і всі почували себе одним народом. Тоді зросло також значення влади князя. Володимир за прикладом грецьких царів став прибиратися у царські убрання, на голові носив золоту царську корону, прикрашену дорогоцінним камінням, засідав на величному царському престолі, оточував його великий двір, складений з бояр і духовенства, церква давала князеві благословення і помазання.

Для народу особа князя була свята, — князь був ніби представником вищої сили, а перед його владою схилялися усі.

9. Останні роки князювання Володимира були спокійні і щасливі. З усіма сусідами жив він у згоді, і ніхто не вів з ним війни. Всюди був добробут і багатство, всі були вдоволені. Володимир дбав про всіх і кожному робив добро. Дуже любив він своїх вояків, бо знав, що лише та держава сильна і могутня, яка має добре військо; для війська він не жалів нічого, своїй дружині давав навіть срібні ложки. Також щиро опікувався князь бідним народом. Кожний убогий чоловік, що зайшов до княжого двору, діставав їсти, пити і чого було потрібно. У великі празники варили цілі казани м'яса, бочки меду і возили по місту вози, повні хліба. Княжі слуги запитували, де хто є бідний або слабий, і давали йому страву і напитек.

Володимир умер 15 липня 1015 року. По-стародавньому звичаю перевезли його тіло саньми, хоч це було літо, і похоронили у Десятинній церкві у мармуровій домовині. Народ згадував князя довгі часи і звав його «Ясним Сонцем». В історії Володимир дістав ім'я Великого, бо звершив такі великі діла, як ніхто з попередніх князів.

КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

1. Війна між синами Володимира. Князь Володимир Великий залишив п'ять дорослих синів. Після його смерті київським князем став його найстарший син Святополк. Це був чоловік лихої вдачі. Але далеко на півночі, в Новгороді, жив ще один із синів Володимира, Ярослав. Він зібрав військо і пішов війною проти лихого брата. Святополк, дізнавшись про похід Ярослава, подався у Польщу, до свого тестя Болеслава і привів його собі на допомогу. Це перший раз в історії український князь привів чужинців на рідну землю. Поляки зайняли Київ і розставили військо по городах і селах. Але польські вояки грабували народ, тому селяни повстали проти них і стали їх виганяти. Князь Святополк побачив, що й при польській допомозі не вдіє нічого, і мусів утікати з Києва. З жалю, що він зробив такі злочини — і братів убив, і чужих привів проти рідного краю, — помішався йому розум: він не міг всидіти на одному місці, блукав по Польщі і Чехії і десь марно загинув на чужині. За його злочини народ дав йому ім'я Окаянного.

2. Ярослав Мудрий. Перемігши Святополка, Ярослав поділився владою з братом Мстиславом, що ще лишився живий, і спокійно став князувати у Києві (1019—1054 рр.). Після довгої війни край був знищений, села і міста попалені, люди потер-



Князь Ярослав Мудрий розглядає плани собору св. Софії

піли багато і бажали спокою. Ярослав бачив це і вирішив жити в мирі, щоб повернути в Україні лад і добробут.

Князь дбав найбільше про свою столицю, Київ. Колись це був невеликий городок, але з часом розрісся у велике місто. В Києві було вісім торгів, а церков і каплиць нараховували до 400. Сюди приїздили наші люди з різних сторін України, а також багато чужинців — греків, італійців, німців, угрів з товарами або за купном. Старий город, що був на верху гори, не міг уже помістити всіх мешканців. Тому Ярослав поширив укріплення і побудував нову частину міста, яку називано Новим городом. Довкола Києва були вали і мури, а перехід до міста був з трьох сторін, через укріплені ворота. Найславніші були Золоті з південного заходу. Вони були побудовані з каміння та цегли. Над воротами збудовано церкву Благовіщення. Баню церкви покрито золотою бляхою.

Внизу був переїзд, який замикали на ніч великими залізними дверима. В городі між мурами Ярослав побудував новий княжий дворець, або терем, і величаву церкву св. Софії з дев'ятьма банями, прикрашену чудовими іконами і малюнками.

В ті часи зріс на Україні добробут і по містах, і по селах. Найбільше значення мали тоді бояри, що займали вищі уряди і при дворі князя, і в різних городах. Вони також творили вибране княже військо, дружину. Бояри здобули силу і значення завдяки князеві й служили йому вірно; на них князь спирав свою владу.

3. «Руська Правда». Найбільшу славу Ярослав добув собі тим, що наказав списати українські закони. В давні часи не було писаного права. Коли який чоловік провинився, суддя призначав йому кару згідно зі звичаєм; часом більшу, часом меншу; не було ніяких приписів, як карати людей, і тому несправедливий суддя міг кривдити людей. Щоб усунути всі зловживання, Ярослав наказав списати всі закони в одну книгу, яка звалася «Руською Правдою». Пізніше інші князі цей збірник законів доповнювали новими правами.

4. Печерська Лавра. Ярослав опікувався монастирями й ченцями. За його часів на узгір'ю під Києвом засновано Печерську Лавру. Побожні пустельники викопували в землі печери й тут проживали в молитві, пості й добрих ділах. Ченцям не вільно було сидіти без роботи. Вони самі робили все потрібне для монастиря, управляли ріллям, молотили збіжжя, ткали сукно й полотно, рубали дерево в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву, переписували книжки. Вони вчили людей ремесел і давали приклад, як жити по-божому.

5. Походи Ярослава. Ярослав не хотів нищити краю і тому старався не вести воєн, але як була потреба, умів постояти за свою державу й оборонити її перед ворогами. Так Ярослав ходив походом 1031 р. за Буг і приневолив поляків вийти з городів, до яких увів їх Святополк. У боротьбі проти Польщі Ярославові допомагали німці. Щоб забезпечити Галичину від Польщі, князь заснував над Сяном новий город і назвав його від свого імени Ярославом. Ходив також далеко на північ до Балтійського моря і там заложив город Юріїв, тепер Тарту (в Естонії). Ярослав розбив орду печенігів, що своїми нападами непокоїли південні кордони України. У степу він заснував багато городків, біля яких з'являлися нові хліборобські оселі. В 1043 р. Ярослав організував останній похід на Царгород. Українські кораблі попливли під проводом Володимира, одного з синів Ярослава, але морська буря наробила українцям багато шкоди. Хоч після бурі українці перемогли, але мали в цілій цій війні багато втрат.

Хоробрим лицарем був також брат Ярослава, Мстислав. Він воював з кавказьким племенем — касогами, або черкесами, і у двобою переміг їхнього князя Редедю, що славився великою силою.

Цю перемогу князя оспівав у піснях найславніший тоді український співець-поет Боян.

6. Зв'язки з Європою. У славі дожив Ярослав старечих літ. Ім'я його було відоме і славне в цілій Європі. Всі наймогутніші королі вживали заходів, щоб жити з ним у приязні. Його донька Анна вийшла заміж за французького короля Генріха; друга донька була жінкою норвезького князя; з синів один мав жінку з Німеччини, другий грецьку царівну. Польські князі зверталися за допомогою й опікою до Ярослава.

7. Смерть Ярослава. Коли Ярослав мав уже 76 років і почував, що приходить до нього смерть, скликав своїх синів і поділив між них свою державу. Найстарший Ізяслав мав князувати в Києві на місці Ярослава, а всі молодші князі мали поважати його і слухати як батька. Вони дістали інші землі: Святослав — Чернігівщину, Всеволод — Переяславщину, Ігор — Волинь. Ярослав закликав синів до згоди: «Це я відходжу з цього світу. Любіться, сини мої, між собою. Як житимете в любові, Бог буде з вами і покорить вам ворогів ваших. Коли ж будете жити ненависно, у сварках і незгоді, погинете самі і погубите землю батьків і дідів ваших, яку вони зібрали великим трудом». Сини зі сльозами прийняли заповіт батька. Ярослав умер 20 лютого 1054 р. Його домовина була в церкві св. Софії.

VI. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ПО СМЕРТІ ЯРОСЛАВА

1. Поділ України. Ярослав Мудрий поділив українську державу між своїми синами, щоб кожен з них мав свою частину і задовольнявся нею та не зазіхав на землю братів. Він думав, що сини виконають його волю, будуть слухати найстаршого брата і Україна житиме в щасті й добробуті. Та сталося інакше. Зараз після смерті Ярослава між князями почалася боротьба. Найстарший син і наслідник Ярослава князь Ізяслав був людиною з добрим серцем, лагідний і набожний. Дуже шанував він духовенство, часто заходив він до монастирів і провадив час у розмовах з ченцями. Любили його люди, але через свою добрість і м'якість Ізяслав не зміг вдержати ладу в державі. Молодші князі не хотіли його слухати.

2. Половці. На Україну напав тоді новий ворог — половці. Це був народ кочовий, що примандрував степами з далекої Азії, як раніше печеніги. Але половці були ще більш дикі, як печеніги, і прийшли до нас у великій силі. Проти кочовиків вийшло княже військо, але половці наступали сильно, розбили наших і кинулися йти на Київ. У Києві люди заворушилися, прибігли до княжого двору та вимагали зброї і коней, щоб йти проти ворога. Ізяслав злякався, щоб народ не підняв бунт, тому не хотів дати зброю.

На місце Ізяслава згодом київським князем став молодший брат Святослав, що князував у Чернігові. Він захоплювався письменством, збирав бібліотеку (книгозбірню) і наказував переписувати книги — до наших часів збереглися два збірники Святослава. Але він князував коротко — 1073—1076 рр.

3. Боротьба між князями. Потім київський престіл зайняв третій син Ярослава Всеволод (1077—1093 рр.). Він князував спочатку у Переяславі і хоробро боронив свою землю від половців. Всеволод був освіченим чоловіком і знав п'ять різних мов. Він намагався встановити в українській державі давню єдність, але це не було легко, бо люди відвикли від порядку і сильної влади.

4. З'їзд у Любечі. Старші князі, які дбали про добро держави, дивилися з острахом на внутрішню боротьбу і розлад. Щоб зарадити лихові, вони скликали з'їзд усіх князів до Любеча під Києвом 1097 р. Всі князі однодушно постановили: не вести надалі боротьби між собою, а жити в згоді і приязні. «Чого губимо нашу землю, ворогуючи між собою, — казали князі. — Половці використовують наші незгоди і руйнують нашу батьківщину. Будьмо відтепер однодушні і пильнуймо добро України! Кожному лишимо його частину і живімо у згоді». Щоб не було причини до усобиць, рішили, що кожен князь має задержати землю, яку мав його батько; пізніше ця земля мала перейти на синів і дальших нащадків князя. Таким чином Українська держава поділилася на кілька окремих князівств. Біля Києва залишилося Київське князівство; але київський князь не мав уже такого значення, як раніш: не був уже старшиною над іншими князями, а мав владу тільки у своїй землі. По лівому боці Дніпра були князівства Чернігівське й Переяславське, над Прип'яттю — Турівсько-пінське князівство, на заході над Бугом — Волинське, над Дністром і Сяном — Галицьке. Всі спільні справи князі мали розв'язувати на мирових з'їздах. Найважливішою справою була тепер боротьба з половцями, і проти степового ворога всі князі обіцяли виступити спільно. Всі ті постанови князі запрягли і, цілуючи хрест, обіцяли: «Хто розпочав би тепер війну, на того підемо всі!»

Але згода тривала недовго. Кожний князь князував так, щоб його землі було добре, не дивлячись на те, чи його справи корисні для цілої України, чи ні. Люди з різних земель відчувалися від себе і стали між собою ворогувати.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

1. Син Всеволода, Володимир Мономах, дбав про добро України. Він князував у Києві в 1113—1125 рр.

Від молодого віку під проводом свого батька брав участь у воєнних походах і управі державою. Багато разів ходив походом на половців, переживав цілі тижні в степах, літом на спеці, зимою на студені і морозі. Багато разів було його життя в небезпеці, але завжди щасливо виходив із воєнних пригод і вертався переможцем додому. Виконуючи наказ батька, об'їхав цілу велику державу від Чорного моря на півдні до Балтійського на півночі. Привик до трудів і невгод та пізнав добре всі державні справи. Як став князем, дбав про добро держави і народу.

Вставав удосвіта, перед сходом сонця. «Хай не застане вас сонце в постелі», — говорив він своїм синам. По сніданню засідав перед своїм двором і відбував суд. Сам любив розглянути кожну справу, щоб пізнати, як живе народ, і не дозволяв, щоб кривдили бідних і слабих. Особливо заступався за вдів і сиріт. Пильно стежив за тим, щоб бояри і значні люди не кривдили селян. Під час подорожей по краю не дозволяв своїй дружині переїздити через засіяне поле або робити кому шкоду на по-двір'ї. Радо приймав у себе гостей і людей з чужих сторін, чи вони були визначні, чи прості люди. «Гість, — казав він, — ширить славу про господаря, добру або лиху». Ціле життя вчився, не соромився питатися про пояснення, як чого не знав або не розумів. В кожній важливій справі радився з боярами. Але ніякої справи не залишав на слуг і урядників, сам доглядав усе і у своєму дворі і в уряді. На війні сам доглядав військо, дивився, чи вояки мають усе потрібне, сам ставив сторожі біля табору, і в останній, а спати лягав у зброї, з мечем при боці.

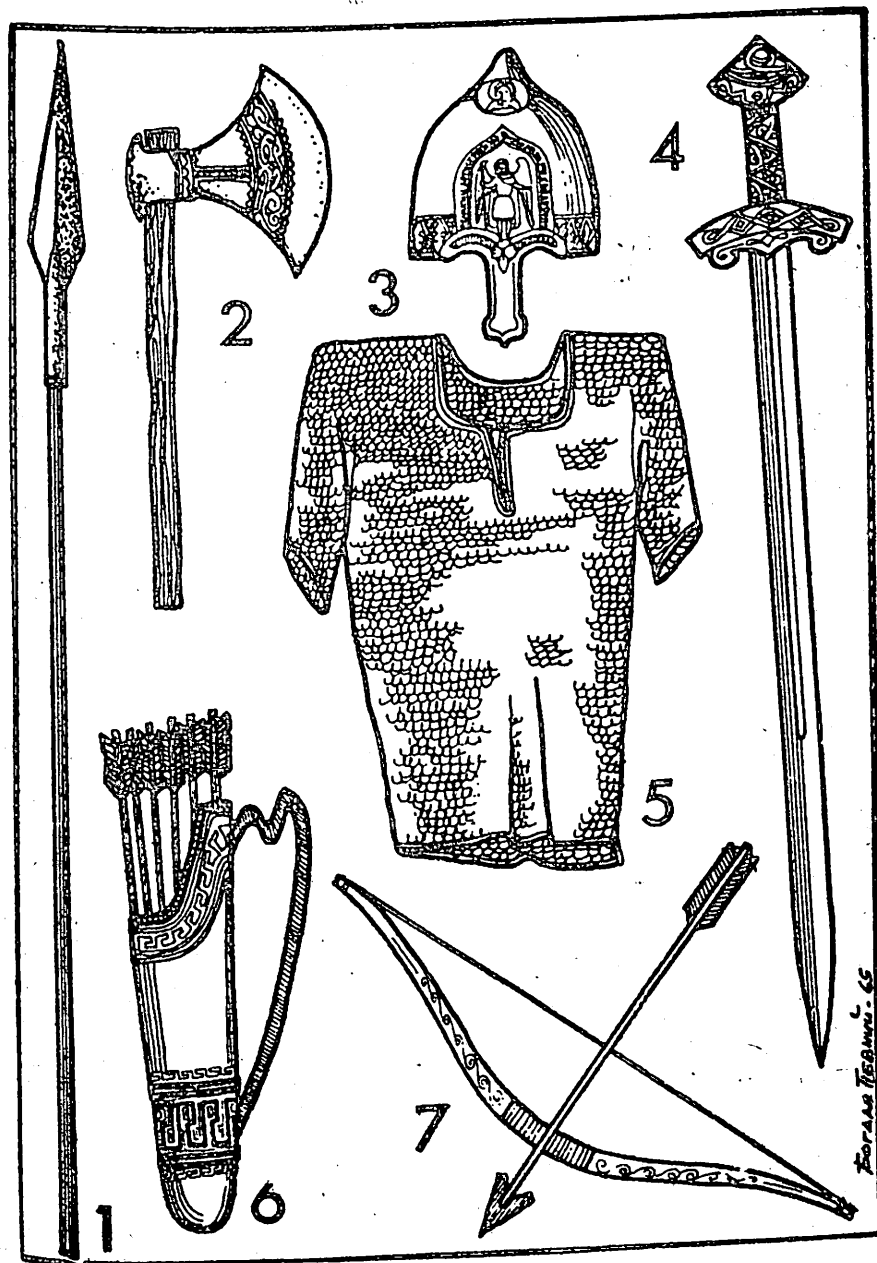
Володимир Мономах дуже любив лови. Ніхто з князів не полював так багато, як він, і ніхто не мав стільки ловецьких пригод. Ходив на диків, оленів, лосів, турів, ведмедів. Часто власною рукою ловив дикі коні, що тоді жили в степах. Двічі брав його тур на роги разом з конем. Лось топтав його ногами, другий раз поколов рогами. Дик стягнув йому з бедра меч, ведмідь вкусив за ногу, звір скочив на плечі і перевернув разом з конем. Багато разів він падав з коня, двічі розбив собі голову, не раз побив руки і ноги.



Князь Володимир Мономах

2. Дуже вславився Мономах у боротьбі з половцями. Половецьким ханом був тоді Боняк, жорстокий кочовик, що жив тільки з грабування і людської кривди; говорили люди, немов то він не має тіла, а тільки кістяк, покритий шкірою.

Під його проводом половці щороку нападали на наші села, підпалювали хати, грабували людське майно, забирали худобу й коні та везли з собою у полон сотні християнських бранців. Відні невільники йшли пішки степами, сонце палило їм голови, терни роздирали ноги. Ішли плачучи і питали одні одних: «Ви з якого села? Ви з якого міста? Вже не побачити нам нашої землі, загинемо марно в неволі!» Князь Володимир Мономах вів з Боняком уперту боротьбу, розбив його полки і взяв у полон багато війська, і більше як сто половецьких князів. Ввесь народ славив князя за це, особливо ж вдячні були йому селяни, бо половецькі напади найбільше завдавали їм шкоди.



Зброя княжих дружинників
1 — спис; 2 — топір; 3 — шолом; 4 — меч;
5 — кольчуга; 6 — сагайдак з стрілами; 7 — лук

3. Володимир Мономах був для всіх вразком доброго князя, який дбав про народ і державу. Щоб і синів своїх навчити добра, Мономах описав життя у творі під назвою «Поучення дітям»; описав там, які вів війни і відбував подорожі, які мав пригоди та яких правил тримався в управі державою.

4. Князь Мономах підтримував зв'язки з Європою; його жінка була з Англії, син був жонатий з шведською королювною, доньки вийшли за володарів чи князів у Данії та Норвегії; внуком Мономаха був славний данський король Вальдемар, так названий в честь діда.

ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Володимир Мономах був останнім могутнім князем на київському престолі. Не дорівняли йому ні в чому сини, яких залишилося п'ять: Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій і Андрій. Ні один з них не мав здібностей батька і ні один так щиро не займався державою. Молодші князі не хотіли слухати старших, і в Україні в той час були внутрішні війни. Найбільше занепало тоді Київське князівство. Київ потерпів дуже від нападів половців. Дикі степові орди приходили аж до мурів міста, палили села і городи, брали людей в неволю. Багато заможних осель опустіло через половецькі напади, люди не могли вижити серед небезпеки, кидали рідну околицю і йшли в далекі ліси та пущі шукати собі захисту. Підупала в Києві торгівля, бо половці не давали везти нічого Дніпром ні степами до Чорного моря, — збідніли купці, ремісники і промисловці. Через убогість населення знемоглися і князі. Княжий скарб не міг дістати грошей, не було за що укріплювати городів і утримувати військо. Славний золототерхий Київ з найпершого города у всій східній Європі ставав бідним містом. Занепад київського князівства використали північні князі і стали творити собі сильну державу зі столицею в Суздалі, а потім у Москві.

2. Початки Москви. На півночі від України, над горішньою Окою і Волгою були великі ліси, болота і багна. Ці землі з давніх часів належали до Київської держави. Там жили спочатку фіни, народ азійського племені, потім стали тут селитися слов'яни. Їх життя було важке, бо край був убогий, мало було риллі і хліб не родив добре. Вони жили найбільше з ловів і рибальства. Їх звичаї були суворі, довго не знали вони віри в одного Бога, а шанували різних ідолів. Коли над тим північним народом добули владу князі з роду Володимира Мономаха, потомки його сина Юрія, в далекій землі вони забули про свій український рід, привикли до тамешніх звичаїв і Україну вважали вже чужиною. Їх городи були Суздаль, Володимир над Клязмою, потім

Москва. Суздальські князі відносилися вороже до Києва, бажали зруйнувати давню столицю держави, щоб піднести значення своїх земель.

3. В 1169 р. суздальський князь Андрій Боголюбський з великим військом оточив Київ. Київський князь Мстислав боровився хоробро, але його сили були слабкі і він не міг захистити місто. Війська Андрія зайняли пристань над Дніпром і потім вдерлися до города на горі. Почалася боротьба на вулицях міста. Міщани боронилися скільки мали сили, але ворогів було більше. Суздальці убивали людей, не милуючи ні старого, ні малого, нищили і грабували все, що попало їм у руки. Не лише забирали майно з міщанських домів і княжих дворів, але не пощадили навіть церков. З Десятинної церкви та св. Софії забрали ікони, дорогі ризи, церковні книги, дзвони, так само обдерли всі монастирі. Повними возами везли суздальці награбоване добро до своїх північних країн; чужою працею і кривдою бажали збагатити і прикрасити свої убогі столиці. Так коштом України зростала в силі Московщина.

ТАТАРИ

1. Ослаблену Київську державу знищили до останку степові орди. З найдавніших часів Україна вела боротьбу з диким ворогом. Українські князі ставили городи на кордонах, висилали сторожі в степи, заходили далеко у дикі поля і там винищували кочовиків.

2. Відомий був похід князя Ігоря Святославича, що ходив на половців 1185 р., вступив з ними в битву на Каялі і там попав у половецький полон, — але потім, з допомогою одного половчанина, утік з неволі і вернувся на Україну. Про цей похід складено прегарну поему «Слово о полку Ігоря». Багато разів ходили наші князі на половців. Ця довголітня боротьба приходила наші князі на половців. Наступи степовиків стали слабші, несла деяку користь Україні. Наступи степовиків стали слабші. Деякі кочові племена залишали степи, приходили на службу до князів, приймали християнство і жили спокійним життям. У степах стало з бігом часу безпечніше. Багато людей з України посувалося тепер у дикі поля, на лови і рибальство. Так потам свої оселі, орали степ і поширювали хліборобство. Так поступово рілья перемагала степ, а українська культура здобувала перемогу над азійськими дикунами. Але всю ту довговічну працю стали нищити татари.

3. Татари, або монголи, жили спочатку в азійських степах, кочуючи з одного місця на інше. Не орали землі і не сіяли збіжжя; все їх майно складалося з диких табунів коней і овець. Харчувалися найбільше м'ясом і молоком; улюбленим їх напитком

був кумис — кисле кобиляче молоко. Татари були добрими їздцями і чудово стріляли з луків. Татарський хлопець вже малим вчився їздити на коні і стріляти з лука; часто не діставав їсти цілий день і сам мусів добути собі їжу на ловах. Татари поклонялися сонцю, місяцю і різним ідолам. Були вони народом джентельним, немилосердним до своїх противників. Спочатку татари жили малими племенами, потім знайшовся між ними талановитий начальник, хан Темуджин, який об'єднав їх в одну орду і заснував велику державу. Татари завоювали багато країв в Азії, потім задумали це саме зробити і з Європою. Так напали вони на Україну.

4. Бій над Калкою. Татари прийшли в українські степи 1223 р. і напали на половців, які тут жили. Половці не могли здержати їх натиску і вислали послів до українських князів просити допомоги. Князі скликали раду, щоб вирішити справу. Розважніші князі боялися, що татари будуть ще гіршим ворогом України, ніж половці. «Краще нам зустріти їх на чужій землі, як на своїй», — сказали і рішили іти на татар. Зійшлися українські полки з усіх сторін, — з Києва, Чернігова, Галичини й інших земель, переправилися через Дніпро і пішли степами. Татарські сторожі були недалеко і втекли перед нашими та лишили свою худобу. Але головні сили ворога були далі, над Озівським морем. Над невеликою рікою Калкою відбувся кривавий бій. Наші війська ударили сильно, й татари подалися назад. Молодші князі думали, що вони вже тікають, і пустилися в погоню. Але татари вернулися і з усіх сторін почали оточувати українців. Тоді половці стали втікати. Наступило велике замішання — ніхто не слухав наказу, — війська розбіглися у різні сторони. Татари перемогли. Велика кількість людей загинула, частина попала в неволю. У полон попало також декілька князів, — татари мучили їх жорстоко і замучили на смерть.

5. Зруйнування Києва татарами. Після нещасливого бою над Калкою всі думали, що татари підуть походом на Україну і схонуть зайняти всі землі. Але татари як несподівано прийшли, так і пропали безслідно. Аж 1238 р. прийшли знов до Європи ще в більшій кількості під проводом хана Батия. Наперед вони знищили північні, московські землі, потім здобули Чернігів і Переяслав, — тоді їх сторожі прийшли до Дніпра, під Київ. Татарський хан здалека дивився на престольний город України і дивувався його красі. Він вислав до міщан посла з закликом, щоб піддалися добровільно. Міщани гордо відкинули бажання татар, бо вірили в силу мурів города і не хотіли віддати українські столиці в руки невірних. Київ боронив воєвода Дмитро, якого прислав сюди галицький князь Данило. Татари чекали

за Дніпром довший час, а коли Дніпро замерз, переправилися по льоду й оточили місто. Була їх така велика кількість, що від скрипу возів, реву верблюдів, іржання коней майже не було чути, хто що говорив. Легко зайняли вони передмістя, які були слабо укріплені і почали добувати город на горі. Татарські воєнні машини великими довбнями били безперервно в мурі як удень, так і вночі. Українське військо і міщани стріляли на воєнних рабах з луків, кидали з праць каміння, всіма засобами боронили город. Декілька днів тривала облога, — врешті татари перемогли. Вдалося їм в одному місці вибити діру в мурах. Тут розгорнулася завзята боротьба, — оборонці обкидали татар стрілами, списами, щитами. Але вороги не звертали уваги ні на які жертви, йшли такою силою, що українці ніяк не могли справитися з ними. Біля старої Десятинної церкви бій ішов найдовше. На даху церкви, на хорах поховалося багато людей, звідти стріляли на татар і кидали каміння. Але несподівано прийшло велике нещастя: стара будова не витримала великого тягару, що був на ній, хори завалилися і покрили руїнами останніх оборонців Києва. Хоробрий воєвода Дмитро ранений попався до неволі; хан лишив його при життю.

Київ перейшов в руки татар. Славна Київська держава занепадала вже до краю. Це було 1240 року.

6. Значення Київської держави. Київська держава існувала понад 400 років (800—1240 рр.) і мала велике значення в українській історії. Тут перший раз наші племена об'єдналися в одну організацію, перший раз наш народ мав свою державну владу. Кордони Київської держави простягалися на півдні до Карпат, Чорного моря і Кавказу, на заході — до Сяну, Висли і Балтійського моря, на сході — до Волги і Дону. Жили тут по-різному українцями різні племена. Але Київська держава була центром української держави, бо центр її був у Києві, княжий рід жив в Україні і бояри, які вели провід у державі, були українського роду.

В Київській державі вперше виникло українське право, уряди, військо, весь державний лад. Тут зародилася вища культура, розвинулося хліборобство, різноманітна промисловість, виростили великі міста. З Києва поширилися по всій східній Європі християнська віра, письменство, вища освіта, мистецтво. Київська держава зробила наш народ самостійним і сильним та прославила наше ім'я в Європі. Україна вже тоді була захисником Європи від диких орд сходу; наша держава довгі століття стримувала наступ кочових народів, борючись за християнство і цивілізацію. І хоч Київська держава занепадала, — не затримувалася українська культура. Державна організація розвивалася далі в Галичині і на Волині.

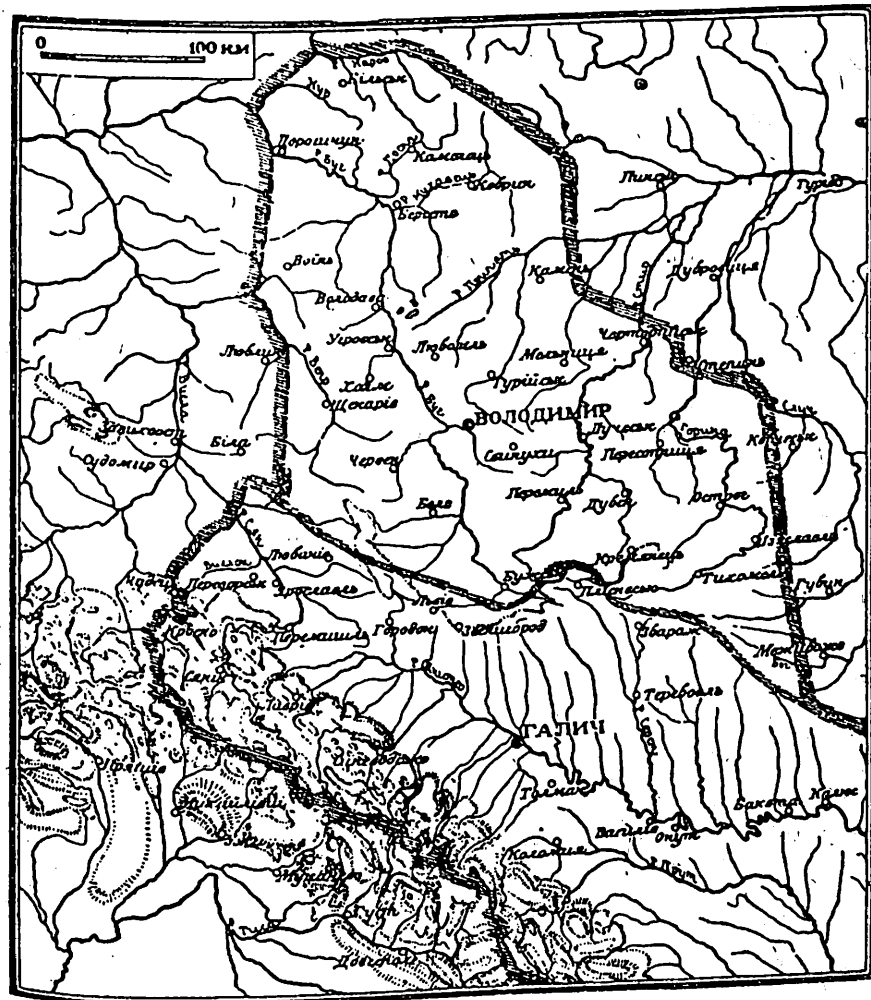
VII. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Галицьке князівство. Західньоукраїнські землі, Галичина і Волинь, за перших князів належали до Києва. Коли ж після смерти Ярослава Україна поділилася на князівства, над Бугом виникло Волинське князівство з столицею у Володимирі, а над Дністром — Галицьке князівство. Спочатку сильніша була Галичина. Тут князував рід Ростиславичів. На Галицьке князівство напали з-за Карпат мадари (угри), а з заходу поляки. Немало праці і боротьби поклали Ростиславичі, щоб утримати незалежність своєї країни. Значної сили Галичина набула за князя Володимирка (1124—1153 рр.). Це був князь енергійний, рішучий у своїх ділах; він ставив своїм завданням створення сильної держави і до цієї мети ішов твердо, не зважаючи ні на які перешкоди. Для столиці Володимирка обрав собі город Галич над Дністром, укріпив його сильно і зробив великим торговим містом. Рікою Дністром галицькі кораблі ішли аж до Чорного моря і Греції, а до Галича приїздило багато купців з далеких країн. Проти Володимирка повстали галицькі бояри, бажаючи взяти владу в свої руки; але князь приборкав бунт і всю владу взяв у свої руки.

2. Ярослав Осмомисл. Наймогутнішим галицьким князем був син Володимирка Ярослав (1153—1187 рр.). Він визначився великим розумом і бистротою — тому звали його Осмомислом. Він переміг половців і під свою владу взяв землі над Дунаєм. У «Слові о полку Ігоря» поет такими словами відзивається до Ярослава: «Галицький Осмомисле — Ярославе! Високо ти сидиш на своїм золотокованім престолі! Ти підпер Карпати своїми залізними полками, зачинив Дунаєві ворота, ряснеш суди на Дунаю! Гроза твоя по всіх землях іде! Ти відчиняєш київські ворота, стріляєш з батьківського золотого престола султанів у далеких землях — стрілай же, княже, Кончака, поганого половецького хана, за землю українську...»

3. Роман. Коли вмер останній князь з роду Ростиславичів, Галицьке князівство перейшло під владу волинського князя Романа Мстиславича (1199—1205 рр.). Князь Роман був славний з хоробрости і відваги. Він воював багато з половцями. У давній пісні співали про нього: «Роман кинувся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю як орел, хоробрий був як тур». Роман наслідував свого прадіда Володимира Мономаха і всіма силами старався знищити степового ворога. Половці боялися його так, що своїх дітей страшили його іменем: «Роман, Роман!» Князь Роман злучив Галичину і Волинь в одну Галицько-Волинську державу.

Романа запросили на галицький престіл бояри, думаючи, що Роман буде їх слухати у всьому і дозволить їм гнобити на-



Галицько-Волинська держава в XIII ст.

род. Але Роман бажав бути справедливим для всіх, заступався за міщан і селян і не допускав бояр до влади. Боярство бунтувалося проти нього. Та Роман був князь сильний і неуступливий і гостро виступав проти непослушних. Він мав таку приповідку: «Не буде пахнути коріння, як його не потовчеш». Цим він хотів сказати, що з бояр не буде користи для держави, як князь їх не присмирить. Як бояри знову підняли бунт, Роман виступив на них з військом, побив їх, деяких покарав суворо, інших

вигнав з краю. Ті, що залишилися цілі, спокірнули і слухали вже князя.

Князь Роман володів не тільки на Волині і в Галичі, але поширив свою владу також на інші українські землі. Київське князівство було тоді в занепаді, поділене на дрібні частини, — київські князі самі не мали ніякої сили і признали над собою владу Романа, називали його самодержавцем всієї України.

Але князь Роман князував недовго. Він задумав іти походом на Польщу, щоб приборкати польських князів і забезпечити границі своєї держави. Українські війська дійшли до Висли. Але тут прийшла нещаслива пригода. Князь хотів побачити на власні очі, які є сили ворога, і виїхав з невеликою дружиною на розвідки. Та несподівано поляки у великій числі оточили його військо і почали боротьбу. Роман боронився хоробро, але не міг здержати ворога і поляг в бою. Це було під Завихвостом над Вислою 1205 р.

4. Данило. Роман залишив двох малих синів, Данила (1205—1264 рр.) і Василька. Бояри не хотіли визнавати їх за князів, прогнали їх і самі взяли владу в руки. Спершу закликали до себе різних незначних князів, а пізніше наймогутніший з бояр, Володислав Кормильчич, сам проголосив себе князем. Бояри пригнічували селян і міщан і збивали великі мастки. Вся земля прийшла в безладдя. Користали з того ворожі сусіди, поляки і мадари, нападали на Галичину та Волинь і намагалися українську землю собі загарбати.

Але пізніше, вже цілком змужнівши, Данило почав боротьбу з чужинцями і невірними боярами, добув Володимир і Галич і почав наново впорядковувати свою землю. Щоб перемогти бояр, він спирався на селян і міщан. З селян зорганізував нове військо, що йому вірно служило. Будував нові городи і в них насаджував ремісників та купців. Так заснував міста Львів і Холм. Міщани і селяни допомогли князеві знищити боярську самоволю. Але саме на той час, коли Данило відбудовував свою державу, нападає татарський наїзд.

В 1240 р., зруйнувавши Київ, пішли татари зараз походом далі на захід, на Волинь і Галич. По дорозі вони нищили всі великі городи. Жертвою їх упав також Володимир на Волині; вони добули місто і вирізали мешканців, так що навіть церкви були переповнені трупами. Так само татари добули Галич. Від крайнього знищення врятував Галичину воєвода Дмитро. Татари ввели його з собою, він бачив їхню жорстокість і задумав підступом увільнити рідний край від них. Він настрашив хана: «Ти не повинен лишитися довго в цій землі; це сильна земля, як останешся довго, люди зберуться, озброяться і вас вже звідси не випустять». Хан послухав і повів військо далі, на Угорщину і Польщу.



Папські послы приносять корону королеві Данилові

Татари вернулися потім на схід і там завели свої кочовища над Волгою. Але про Галичину і Волинь вони не забули. Незабаром татарський хан прислав до Данила послів з коротким наказом: «Дай Галич!» Данило не мав сил до боротьби з татарами, мусів поїхати до хана і признати його владу.

Але, вернувшись додому, зараз почав готуватися до війни. Будував нові городи, укріплював старі, організував військо. До боротьби з татарами шукав собі союзників в західній Європі. Погодився навіть визнати над собою зверхність Римського Папи. Данило бажав мати допомогу від Папи проти татар. Також українські єпископи згодилися на церковну унію з

Апостольською Столицею. Папа прислав Данилові королівську корону і папський легат (посол), коронував Данила в Дорогичині на Підляшші 1253 року.

Татари дізналися, що Данило готується до війни з ними, і вирішили знищити зовсім Галицько-Волинську державу. Татарський ватажок Бурундай з великим військом приступив під Володимир на Волині. Город не був приготований до оборони, і князь Василько виїхав назустріч татарам, щоб їх заспокоїти. Але невмолимий Бурундай не дав упроситися і вимагав, щоб город зруйнувати. Василько сам мусів підпалити укріплення. Так само татари знищили Львів. Потім татарські війська пішли під Холм. Але це був сильно укріплений город і татарам не піддався.

Серед боротьби з татарами Данило помер в 1264 р. Похоронили його в Холмі, в соборі, який він побудував. В історії України він залишив добру пам'ять як той, що не дав упасти державі, а відбудував її і утримав серед тяжких обставин.

5. Останні князі. Після смерти Данила Галичину і Холмщину одержав його син Лев (1264—1301 рр.). Це був хоробрий і розумний князь, який добре організував свою державу і збільшив свої землі; добув від поляків Люблинську землю, а від мадярів Закарпаття.

У тім самім часі на Волині княжив син Василька Володимир. Він був лагідної вдачі, тихий і праведний, не любив війни, а любив книги і радо вів розмови з ученими людьми. Він власноручно переписував церковні книги, велів опрацювати їх в золото і срібло та передавав різним церквам і монастирям.

Після смерти Льва його син Юрій (1301—1308 рр.) злучив в одну державу Волинь і Галичину і, як Данило, прийняв титул короля. Його держава славилася добробутом і культурою.

Сини Юрія, Андрій і Лев (1308—1323 рр.), князували разом. Вони склали союз з Німецькою державою у Пруссії і повели широку торгівлю з німецькими містами. Вони добули собі славу хоробрих лицарів і полягли у бою з татарами.

Останній галицько-волинський князь Юрій II (1323—1340 рр.) тільки по матері був українського роду. Він намагався обмежити владу бояр, спирався на міщан і чужинців; бояри його отруїли у Володимирі. На ньому закінчилися галицько-волинські князі.

6. Значення Галицько-Волинської держави. Галицько-Волинська держава мала велике значення для західних земель і для всієї України. Державне життя тривало тут на сто років довше, ніж на Наддніпрянщині. Населення Галичини і Волині досягло високої культури й великого розуміння державно-політичних справ. Від того часу західні землі визначалися особливим патріотизмом і завзятістю, уперто боронили свої культурні

надбання. Західні межі українського народу укріпилися сильно, населення над Сяном, Вепром і Бугом стало свідоме своєї приналежності до України. Галицько-Волинська держава була у близьких відносинах з західними краями, і тому до неї прийшла найскорше західна культура.

VIII. ЖИТТЯ ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ

1. Сільське господарство. Наша держава під владою князів тривала понад п'ятсот років (800—1340 рр.). Це довгий час — і протягом тих п'яти століть змінився дуже й вигляд нашої землі, і життя людей. Давні безмежні пуці поволі перерубано, і людські оселі ставали щораз густіші. Спершу не було цілком доріг, і тільки рікою можна було переплисти в дальші місця через відвічні ліси. Потім князі наказали рубати ліси і проклали серед них перші шляхи. На ріках ставлено дерев'яні мости; такий міст був, наприклад, на Дніпрі під Києвом. Як стали кращі дороги, почався жвавіший рух серед населення, люди стали переселюватися в дальші сторони, приходило багато чужинців, життя ставало щораз культурніше.

Змінилися значно й заняття людей. Ловецтво і рибальство як у давні часи, так і тепер давало ще людям багато користи. Зубри, тури, дикі коні й інші великі звірі були ще всюди по великих лісах і степах. Ловецтвом залюбки займалися князі; знаємо вже, яким ловцем був Володимир Мономах; на лови ходив часто й князь Данило та інші князі. Дичиною, добутою на ловах, живили часто й військо. Так само рибальство давало прожиток людям, що жили над ріками.

Але далеко більше займалися наші предки хліборобством. Біля сіл і міст уже були вирубані й викорчовані ліси, і всюди поширилася рілля. В північних землях сіяли більше жито й овес, у південних — пшеницю й просо. Збіжжя було так багато, що можна було продавати його за границю, так, наприклад, багато жита вивозили з Києва до Новгороду Великого, а з Галичини і Волині — на Литву. По селах поширилося також городництво і садівництво. Перші сади були при монастирях, потім і князі розводили сади, так, наприклад, Данило посадив великий сад у Холмі. Годівля худоби розвивалася поволі, найбільше у землях, близьких від степу, бо можна було легко добути худобу від кочових народів; наші предки годували воли і корови, вівці, також кози. Краще розвинулася годівля коней, що були потрібні не тільки в хліборобстві, але й для війська. Князі тримали великі табуни коней по кілька тисяч штук, а цими кінями користувалося і населення. Так волинський князь Володимир Ва-

силькович перед смертю роздав свої табуни селянам, що не мали коней, або втратили їх у війні з татарами. Часто у дарунках князі посилали собі добрі, расові коні. З чужих звірів бували у нас деколи верблюди, що приходили до нас з іншою здобиччю від половців. Рідкого звір'я князі тримали в окремих «звіринцях».

2. Промисловість. За княжих часів почала розвиватись в Україні різnorodна промисловість. В лісових околицях були дерев'яні промисли. Дерева було тоді так багато, що всі будови і по селах, і по містах були дерев'яні; всюди було багато теслів, і вони мали найкращі заробітки. Над великими ріками, як Дніпро та інші, будували човни, потрібні для рибальства і на перевіз купецьких товарів. По містах продавали різну дерев'яну посуду, ковші, рогожі та інше. Дуже поширене було гарбарство й кушнірство, бо з ловів люди мали багато шкір і хутер. Крім одягу із шкіри робили також різні воєнні прилади, наприклад, тули, тобто сагайдаки на стріли. Ткацтво було лише в початках, виробляли у нас грубі полотна, а з вовни плели шапки й панчохи; кращі матерії й сукно приходили до нас з чужих країн.

В княжі часи добували у нас ще небагато копалин з землі. Сіль копали найбільше в Галичині, на карпатському підгір'ї, а також добували у кримських озерах. В різних місцях був будівельний камінь; славився холмський зелений і галицький білий. Залізо добували з болотяної руди на Поліссі і в інших місцях; це була руда, легка до вироблення, але крихка. Досить було вже тоді у нас ковалів, що робили звичайне господарське знаряддя, як сокири, ножі, мотики, рискалі, ножиці, цвяхи й інше. По великих містах робили також різний посуд з міді, бронзи та інших металів. За Данила почали вже у нас виливати дзвони для церков. З давніх часів було звісне гончарство, а в деяких місцях виробляли шкляний посуд.

3. Торгівля. Українська торгівля за княжих часів була велика і різnorodна. З України на вивіз у чужі краї йшли здавна шкіри й хутра, мед, віск, пізніше також вивозили збіжжя. До наших земель привозили різні матерії, сукно, металеві вироби, зброю, південні овочі, вино, східне коріння тощо. Торгівлю вели й чужі купці. Наші купці їздили далеко за границю — до Чехії, Німеччини, Чорним морем до Греції і ще далі морем аж до Єгипту. Не легко було тоді вести торгівлю. Товар треба було везти через великі ліси і безлюдні степи, переправлятися через ріки і багна, боронитися від нападів диких народів.

Наші князі щиро опікувалися купецтвом і часто, коли купці верталися степами, князі висилали їм для охорони військо. В переговорах з чужими державами князі заступалися за купців і добували для них великі права: так, наприклад, за Олега наші купці в Царгороді не платили ніякого мита, дїста-

вали від грецького царя всякі харчі, м'ясо, рибу, вино, овочі. Купці зі своїм товаром об'їздили різні землі і по містах залишалися на довгий час. По великих містах були вже окремі площі, де відбувався торг, так, наприклад, у Києві було вісім торгів, між ними один звався Бабин торжок. За Галицько-Волинської держави українські купці мали свої кораблі на Балтійському морі і цією дорогою вивозили українські продукти й привозили західні промислові вироби, наприклад, сукно.

4. Села і міста. Протягом століть змінився дуже вигляд осель в Україні. Колись, у давні часи, люди проживали глибоко в лісах, по кілька або кільканадцять хат, а в час небезпеки виховалися в городи, що стояли в недоступних місцях, на високих горбах або островах серед рік. Але пізніше з маленьких осель розвинулися великі села, а під охороною городів постали міста. Село за княжих часів виглядало дещо інакше, як наші теперішні села. Хати будовано з самого дерева; вони мали сильні двері, маленькі вікна, на яких замість шкляних шибок були оболони з міхурів; коминів ще не ставили, хати були курні. Рідко в якому селі була церква, бо священиків було ще небагато. Посередині села була площа, на яку сходилися старші багату, а молодь — на всякі ігри. Не було в селі ніяких крамниць, мало коли заходив до села який купець; все, що було потрібне на одяг і хатню обстанову, люди виробляли самі.

Міста за княжих часів також були інакші, ніж тепер. На українську землю дуже часто нападали дикі народи, і тому кожна оселя, що хотіла бути безпечна, мусіла добре укріпитися. Довкола міста будували високі мури з невеликими віконцями до стріляння; вхід до міста йшов через ворота, що були сильно укріплені і мали над собою високу оборонну вежу. Здебільша перед мурами йшов глибокий рів з водою, а мости над ровом були так прилаштовані, що під час небезпеки підносили їх ланцюгами догори, і тоді ворог не мав доступу до міста. Серед мурів поселялися міщани густо один біля другого. Вулиці були вузькі, і тільки при церквах були широкі площі. В містах жило багато ремісників, купці мали тут свої крамниці і склади всякого краму; в містах також були двори князів і бояр; приїздили туди люди з сіл з торгобельними і всякими іншими справами, так що міста були дуже людні і багаті. По великих містах було дуже багато церков. В Києві було приблизно 400 церков і каплиць. Кожний князь уважав своїм обов'язком побудувати нову церкву у своїй столиці, а князів наслідували бояри й багаті міщани; кожний заможний чоловік ставив при своїм дворі церквичку, там він молився, і там хоронили його після смерті.

5. Суспільні справи. Через розвиток хліборобства, промисловости та торгівлі населення України поділилося на різні

суспільні верстви. Наймогутніші були бояри, що мали великі земельні маєтки і вищі уряди. Вони жили в достатках і добробуті, не раз повставали проти князів і намагалися взяти в свої руки всю владу в державі. Але володіння бояр ніколи не було щасливе. Бояри не вміли додержати згоди між собою, сварилися одні з одними, шукали підмоги в чужих, у поляків чи мадярів, спроваджували на рідну землю чужинців. Не вміли вони справедливо правити краєм, гнобили міщан і селян. Через те люди ставились неприхильно до боярського панування, і народ радо давав князеві підмогу проти бояр, щоб знову у краю вернувся лад і справедливість. По містах набрали великого значення кушці, що вели велику торгівлю в Україні та в чужих краях і мали велике майно. Від них були залежні бідніші міщани й робітники; вони використовували безоглядно бідний народ. Це доводило часто до народних розрухів і боротьби в Києві. Так, за князя Ізяслава Ярославича під час нападу половців 1068 р. народ кинувся на двори багатих панів і пограбував їх. Другий раз дійшло до народного повстання в 1113 р., через те, що промисловці підняли ціну на сіль і привели до великої дорожнечі в Києві. Князь Володимир Мономах став тоді в обороні народу й видав нові закони, звернені проти надуживань багатіїв.

Напружені суспільні відносини були одною з причин занепаду княжої держави. Коли татари опанували східну Україну, вони зуміли приєднати собі бідніших селян і міщан та почали підбурювати їх проти князів і бояр. Несвідомий народ при допомозі татар почав боротьбу проти князя Данила, не розуміючи того, що сам помагає своїм ворогам руйнувати рідну землю і державу. Цих союзників татар називали «татарськими людьми», і пам'ять по них залишилася сумна.

6. Монастирі. За Ярослава Мудрого були засновані у нас перші монастирі. Першими основниками монастирського життя були св. Антоній і Теодосій Печерський. Антоній звався спершу Антипом і походив з міста Любеча над Дніпром. Світське життя йому не сподобалось, і він поїхав у Грецію до великого монастиря на горі Атос, яку звали Святою горою. Там постригли його на ченця, а по кількох літах він вернувся у рідні сторони. Над Дніпром він знайшов малу печеру, оселився тут і проживав у молитві і пості. Про нього довідалися різні побожні люди, приходили до нього і просили, щоб дозволив їм жити біля себе. Антоній дозволив їм, вони покопали собі печери. Так постав Печерський монастир. Монахи носили чорний одяг, через те їх звали ченцями (від слова чернець), а Антоній був їх ігуменом, цебто начальником. Серед учнів Антонія був також Теодосій, син багатого боярина з Курська. Він змалку любив побожне життя, радо перебував у церкві, ходив на прощі і підлітком ще вступив до

монастиря. Теодосій визначився побожним життям і великим розумом, так що пізніше монахи вибрали його своїм ігуменом.

Життя ченців було суворе й тяжке. Головним обов'язком їх був послух і праця. Що наказав ігумен, монах мусів виконати, хоч би це була найтяжча робота. Ченцям не можна було сидіти без діла. Кожний мав займатися якоюсь працею. Монахи самі виготовляли все потрібне для себе й монастиря. Самі будували монастирські будинки, робили собі всяке знаряддя, самі ткали сукно й полотно, управляли землею, мололи збіжжя, рубали дерево в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву. Страва монахів була проста: в звичайні дні їли чорний хліб і варену горюдину, в неділю рибу, задобрену олією та сочевицею.

Ченці займалися також наукою й освітою. У ті часи було ще мало книжок, бо люди не винайшли ще способу, як їх друкувати. Хто хотів мати якусь книжку, сам мусів її переписувати. Переписуванням книжок найбільше займалися монахи. Писали на тонкій шкірі, ослячій або телячій; до писання брали затесане гусяче перо, а чорнило робили з сажі. Перші букви прикрашували різними фарбами, золотом і сріблом. Книжку опрацьовували в товсті дощину, покриті зверху шкірою.

В монастирях проживало багато учених людей. Знаний був літописець Нестор, що списав найдавнішу історію України.

7. Державна влада. В ті часи в цілій Європі держави мали устрій монархічний, це значить, що вся влада була в руках одного володаря, князя. Так само було і в нас. Князь сам видавав закони, сам правив державою, призначав урядників, передавав суди, сам керував військом. Від князя залежала вся доля держави, її розвиток, сила і добробут. Визначні князі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Роман, Данило, добре розуміли свої обов'язки і виконували їх ретельно, не шкодуючи трудів і жертв.

Князь сам особисто наглядав за всіма державними справами. Сам перевіряв: як іде праця в урядових установах, чи справедливо стягаються податки, як ведеться господарство у княжих маєтках: чи всюди є лад і порядок. Князь прислухався до судових розправ, важливі справи вирішував сам; кожний покритий міг звертатися до князя. Князь об'їздив часто цілу державу, розглядав, як урядують намісники і воеводи, дивився, чи границі держави забезпечені, оглядав городи і замки, велів будувати нові укріплення. В часі війни князь сам мав провід над військом, пильнував, щоб вояки мали одяг, зброю, розглядав сили ворога, укладав план бою і сам на чолі війська ішов до бою. Обов'язком князя було дбати, щоб усе населення жило в добробуті і було вдоволене, щоб нікому не діялася кривда.

Для важких державних справ сходилося віче. Це була державна влада, в якій мали голос духовенство, бояри, представ-

ники міщан. Віче скликали дзвоном або трубами. Головував на вічу князь, митрополит або котрийсь з визначних урядовців. Віче відбувалося найчастіше у неспокійні часи, коли треба було завести лад у державі, втихомирити громадянську боротьбу або вибрати князя.

В управі державою князеві помагали різні урядники. В більших городах проживали княжі сини, що розпоряджалися землею і переводили суд. Князь при своїй особі мав лише старих, розумних бояр, що служили йому радою і допомогою в усіх справах і були найвищими урядниками. Печатник — це був урядник, що виготовляв князеві п'исьма і прикладав до них печать. Двірський розпоряджався княжим двором і державним скарбом. Тисяцький, або воєвода, стояв на чолі війська. Посадники правили городами. Багато було нижчих урядовців: ключники і стольники займалися княжим господарством, мечники пильнували зброї, мостники будували і направляли мости, городники укріплювали городи, митники стягали з купців торгові оплати. Всякі податки люди платили тоді найбільше в натурі, тобто шкірами, медом, збіжжям, бо грошей ще було небагато. Перші гроші, срібні й золоті, почали вибивати Володимир Великий і Ярослав Мудрий; вони звалися куни і гривні. На грошах з одного боку був образ князя або якогось святого, з другого — тризуб як державний знак.

Найвищу владу в суді мав князь; він їздив по різних городах і судив в усіх справах. Коли князя не було вдома, заступав його суддя, що звався тивун. Суд відбувався перед княжим двором. Князь засідав з боярами, і до нього приходили всякі люди зі своїми справами. Як хто спіймав злодія, приводив його до суду, і князь визначав кару. Коли брати посварилися за батьківське майно, брали своїх свідків, оповідали князеві свій спір, і князь розсуджував їх. Кари за злочин були тоді інші, як тепер. Лише дуже небезпечних розбишак карали смертю; за менші злочини винуватий платив тільки грошову кару. Хто ударив другого або скалічив, платив йому за біль і образу, а крім того, платив кару князеві. Хто украв коня, збіжжя або інше, повинен був повернути украдене грішми і також платив кару на князя. Дуже гостро карали того, хто злобним способом знищив чуже добро, наприклад, знищив вулик, зарівав коня, перекопав межу; карали також і за кривду чести, наприклад, як хто другого ударив батою, висмикнув йому бороду або обірвав вуса.

Іноді, як справа була неясна і не можна було встановити, хто є винуватий, уладжували так званий «божий суд». Противники ставали один проти одного з мечами і списами до поединку, — хто переміг перед судом, того була правда.



КОЗАЦЬКА
ДОБА

ІХ. ПІД ПОЛЬЩЕЮ І ЛИТВОЮ

1. Поляки в Галичині. Як рознеслася вістка, що загинув останній князь з роду Романовичів, давні вороги Галицько-Волинської держави задумали запанувати над нею. Польський король Казимир змовився з угорським королем Людвиком і спільними силами почали війну. В 1340 р. Казимир несподівано напав на столицю Галичини Львів. Львівський замок не був підготований до оборони, і поляки добули його по короткій облозі. Польський король забрав з княжого двору скарби галицьких князів: престіл з дорогого дерева, обкований золотом, княжі і королівські корони, дорогоцінні убрання, золоті хрести, ланцюги та інші речі, прикрашені золотом, сріблом і дорогим камінням. Все те Казимир перевіз до Кракова, і їх там переховували у скарбниці польських королів.

2. Боротьба за Галичину. Поляки думали, що вони зараз запанують над цілою Галичиною. Але український народ не хотів віддати своєї землі в чужі руки. Казимир не počував себе безпечним у Львові, велів спалити львівський замок і скоро забрався до Польщі. Галицькі бояри вибрали управителем Галичини боярина Дмитра Дедька і на володаря запросили собі литовського князя Дмитра Любарта. З тих часів зберігся у Львові на дзвіниці церкви св. Юра старинний дзвін, на котрім є напис, що він вилитий за князя Дмитра 1340 р. Почалася тоді завзята боротьба за Галичину. Казимир пішов другий раз на галицьку землю з сильним військом, а на поміч йому прийшов угорський король. Але галицькі бояри при допомозі Литви чинили ворогам завзятий опір. Найхоробріше боронився город Белз. Белзький воевода Дрозд укріпив замок валами і ровами, так що облягаючі війська не могли дати йому ради. Поляки й угри бродили в холодній воді, що виповняла рови, і безуспішно стріляли до замку. Вони мали великі втрати; навіть сам угорський король Людвик під час наступу дістав списом по голові, так що мало не загинув. Війна була не розв'язана. Львів опинився під владою Казимира, але східні частини Галичини і Волинь залишилися при Литві.

3. Князь Володислав Опільський. По смерті Казимира Галичина перейшла до Угорщини. Король Людвик бачив, що нічого не вдіє проти опору галицьких бояр і хотів лагідною управою приєднати собі населення. Він залишив галичанам самоупра-
ву, не нарушав їх давніх прав, а управителем Галичини назвав князя Володислава Опільського. Кілька років Володислав був тут наче незалежний володар, вживав титул князя і навіть почав бити окремі гроші з галицьким державним гербом — левом. Аж по смерті Людвика Польща знову зайняла Галичину в 1387 р.

4. Польське панування. По довгій війні край був сильно знищений. Майже всі замки і міста були спалені, села стали пусті і безлюдні. У війні полягли найзначніші бояри, княжі урядники, купці. Ті, що залишилися, з заможних людей стали убогими. Бояри, знеохочені безуспішною боротьбою, вже не ставили більше опору полякам. Польські королі почали заводити нові порядки в здобутій країні. Землі, що лишилися без власників, роздали польським панам. До міст стали напливати чужі кві, найбільше німці. Нова влада давала їм окремі права, міщани, надавала їм оселі, віддавала їм у руки промисловість і торгівлю. Таким способом український народ у Галичині перестав бути господарем на своїй землі і мусів піддатися чужій владі.

5. Українські землі під Литвою. Інші українські землі — Волинь, Полісся, Поділля, Київщина — перейшли під владу Литви. Литовський народ жив здавна над Балтійським морем, між ріками Німаном і Двиною. Столицею Литви було Вільно. Литовці говорили окремою мовою, що була дещо подібна до слов'янських говорів, ділилися на численні племена, що мали своїх князів. Довгий час вони були поганами і почитали богів неба і землі, лісів, боліт і ін. Вони вірили в головного бога Перкунаса і думали, немов то він є богом громів, подібно як слов'яни в поганських часах вірили в Перуна. Мали вони своїх жерців і віщунів, а найстарший жрець звався криве-кривейто. Литовський король Мендовг, що жив за часів Данила, з'єднав усі племена в одну державу.

Литовці часто воювали з українськими князями, але ніколи не було ненависти між литовським та українським народами. З України на Литву перейшло християнство. Литовські князі хрестилися в грецькому обряді, у своїх звичаях наслідували наших князів, на своїх дворах уживали української мови; вони ставили церкви, засновували монастирі, велили переписувати старі українські книги, у всьому залишали давні звичаї. «Ми старини не рукаємо і новини не уводимо», — говорили часто литовські князі.

6. Сполучення Литви з Польщею. Але недовго тривали ті щасливі часи. Литва також дісталася під владу Польщі. Польською королевою була тоді молода Ядвига, донька Людвика. Польські пани вибрали для неї чоловіка литовського великого князя Ягайла. Таким способом вони думали приєднати собі як союзника Литву і так скріпити силу Польської держави. Ягайло був раніше поганином, потім хрестився у грецькому обряді і дістав ім'я Якова. Але тепер, як його вибрали королем Польщі, прийняв знов хрещення у латинському обряді і дістав ім'я Володислав. Від того часу він у всьому слухав польських панів, під їх намовою завів на Литві християнство у латинському обряді, з погордою відносився до давніх литовських звичаїв і в усьому наслідував Польщу: Навіть у церковних справах він не був справедливий. Одного разу Ягайло приїхав до Перемишля в Галичині. Тут була стара єпископська церква, збудована прегарно з тесаного каміння, прикрашена різьбами і дорогими іконами. У підземеллях церкви були гроби наших князів. Ягайло не пошанував святого місця спочивання померлих: він наказав викинути з гробів кості князів, церкву велів перемістити на костел і віддати полякам.

Литовським князям не подобалося те, що поляки щораз більше прибирають управу Литви у свої руки. Брат Ягайла Свидригайло пробував добути для Литви давню самостійність і підняв повстання; помагали йому також деякі українські пани. Але його сили були невеликі, і він врешті мусів погодитися з Ягайлом. Пізніше деякі українські і білоруські вельможі намагалися дійти до влади з допомогою Московщини. Так, князь Михайло Глинський 1507 р. підняв повстання і опанував частину українських земель; але й йому не вдалося перемогти, він утік до Москви і там загинув.

7. Люблинська Унія 1569 р. Через невдачу цих повстань поляки зміцніли на Литві та задумали довести до ще тіснішого з'єднання литовського князівства з Польщею. В 1569 р. в місті Люблині з'їхалися литовські й польські пани й рішили, що їх землі становитимуть одну нероздільну державу під спільним королем. Це з'єднання названо Люблинською унією. Українські землі поділено тоді так, що при Литві залишилося тільки Полісся, інші землі перейшли під польську управу. Деякі українські вельможі не хотіли погодитися на унію і відмовили свої присяги на неї; але їх протест був без успіху.

ШЛЯХТА — СЕЛЯНИ — МІЩАНИ

1. Шляхта. В Польській державі був не такий політичний лад, як в Україні за княжих часів. Найбільше значення в Польщі мали пани, що звалися шляхтою. Відзнакою шляхтича був

герб, тобто родовий знак, намальований на щиті. Один шляхтич мав за герб стрілу, другий підкову з хрестом, інший зірку, місяць, шолом, лук тощо. Обов'язком шляхти було боронити край від ворогів; шляхтич мав право завжди носити шаблю при боці. Зате шляхта мала великі права. Вся земля належала до шляхти, бо міщани й селяни в Польщі не могли купувати землі. Шляхта мала у своїх руках всі державні уряди, мала також свій шляхетський суд. Шляхта з'їздилася для нарад на з'їзди, що звалися сеймиками, і там вибирала своїх послів на сейм. Сейм ухвалював закони і рішав усякі державні справи; без дозволу сейму король не мав права вирішувати ніякої справи. В Польщі влада короля була дуже ослаблена, всією державою правила шляхта.

Давні українські бояри стали також шляхтою. Більша частина нашої шляхти була незаможна, мала небагато землі і жила з праці на ріллі. Таку шляхту називано загоновою, або ходачкою. Оселі такої дрібної шляхти були особливо численні в Галичині, як Кульчицькі, Чайківські, Добрянські, Білинські і інші. З цієї шляхти походили й деякі козацькі гетьмани, як Сагайдачний, Хмельницький, Виговський. Але серед українців були й мотні, Хмельницький, Виговський. Але серед українців були й мотні, Хмельницький, Виговський. Але серед українців були й мотні, Хмельницький, Виговський.

Наша шляхта брала участь у сеймиках і сеймах і боронила там справи цілого народу. Посли з українських земель звертали особливу увагу на оборону границь від татарських нападів і жадали, щоб держава краще укріплювала пограничні замки. Українські послы боронили права для всіх. Але українських послів у сеймі було небагато, і рідко коли вони могли провести свої замисли.

Багаті українські пани були щедрими опікунами культури. Їх двори і замки були побудовані з каміння, з різьбленими стовпами, всередині багато прикрашені образами, килимами, дорогим посудом. Українська шляхта заснувала багато церков по селах і містах. Деякі пани опікувалися освітою, засновували школи, друкарні й бібліотеки.

2. Селянство. За княжих часів селяни були вільні, мали свої землі і могли господарювати на них по своїй волі. Але пізніше бояри й шляхта, що часто ходили на воєнні походи і боронили край від ворогів, почали домагатися від селян, щоб за те помагали їм у господарстві. Зразу селяни мали невеликі обов'язки, працювали на панській землі тільки кілька днів на рік. Але згодом пани почали вимагати щораз більших робіт, так що дішло до того, що селянин мав робити для пана по три дні на тиждень, часом навіть щоденно по півдня. Таку безплатну роботу називали панщиною.

Челядник уже не прислужував нікому, а тільки робив своє ремесло. Через два або три роки челядник прощався з майстром і йшов на мандрівку в чужі краї, щоб придивитися, які там є вироби і звичаї. Після такої науки челядник міг стати самостійним ремісником, або майстром; на доказ своєї умілості він показував своїй старшині найкращі свої вироби: швець, наприклад, гарні чоботи, кравець — убрання, кушнір — хутро чи пояс. Старшина оглядала це і дозволяла йому закласти свій варстат.

Ремісники мали свої товариства, що звалися цехами. Був цех кравецький, столярський, шевський і ін. Ремісники одного ремесла вибирали собі старшину, мали свої наради, разом вели різні справи, разом ходили до церкви, разом на забаву. Під час війни кожний цех мав боронити частину міських мурів і мав свою вежу або башту. У час, вільний від роботи, ремісники вчилися стріляти і робили інші воєнні справи.

Міщани вибирали собі самі старшину. На чолі міста був посадник, або бурмистер, при ньому була міська рада. Міський уряд називали магістратом. Міський суд провадили лавники під проводом віта.

БРАТСТВА ТА ШКОЛИ

1. Братства. Під польським пануванням по містах владу взяли в свої руки католики-поляки. Православні українці не мали права у місті. Поляки не допускали їх до ради і до суду, не приймали до цехів, не дозволяли вести торгівлі і купувати домів у місті. У Львові дозволили українцям мешкати тільки на одній вулиці, що називалася Руська. До православної віри поляки відносилися з погордою і православні церкви називали божницями. В деяких містах не дозволяли ставити церков або дзвонити у дзвони. Похорони померлих треба було вести бічними вулицями, без процесії і співів. Українці часто жалувалися королеві на ці обмеження і в судах вели процеси проти міської ради. Але справедливості не могли добути.

Для оборони своїх прав українське міщанство гуртувалося в братствах. Братство — це було товариство, що опікувалося церквою; братчики дбали про порядок у церкві, купували свічки, образи, збирали жертви на церковні потреби. Членом братства міг бути кожний, хто записався, — не тільки міщанин, але також селянин і шляхтич. Кожний братчик платив щомісяця якусь невелику вкладку. Братство давало своїм членам різні користи. Коли хто заслаб або опинився в нужді, допомагали йому грошми; коли вмер, усі братчики проводили тіло до могили. Щороку на головний празник братство справляло великий

братський гир, і на нього з'їздилися гості з усіх сторін. Хто не міг сам приїхати, прислав дарунки, мед, хліб, овочі, м'ясо. Братство вибирало щороку чотирьох старших братів, і вони доглядали церковної каси і скликали братчиків на наради. Хто записався до братства, повинен був виконувати точно і сумлінно свої обов'язки; а як провинився чим, братський суд судив його і об'являв карою в грошах або арештом у церковній дзвіниці. Братчикам не дозволялось подавати своїх справ до інших судів. Братство вчило своїх членів жити в єдності і не виносити своїх спорів перед чужих, а полагоджувати їх між собою.

2. Львівське братство. Найбільшу славу здобуло собі львівське братство. Це братство збудувало величаву церкву Успення Богородиці на Руській вулиці, заснувало першу у Львові українську гімназію, книгарню. Львів був довгі часи прикладом для інших міст, всюди закладали братства на взір львівського. В 1586 р. один із грецьких патріархів затвердив устав братства і дав йому ім'я Ставропігії та зробив незалежним від єпископів.

Львівське братство заснувало першу на Україні друкарню. Довгі часи люди не знали інших книжок, як тільки писані. Такі книжки були дуже дорогі, бо переписування забирало багато часу і праці. Німець Іван Гутенберг перший зробив букви з дерева та металу і відбивав їх чорнилом на папері; він заложив першу друкарню і видав кілька друкованих книжок. Першу друкарню в Україні заснував у Львові Іван Федорів, або Федорович. Він мав свою друкарню в Москві, але темні москвичі вважали друкування книг за чари і вигнали його з міста. Львівські міщани підтримали друкаря, і він видав у Львові першу книжку, «Апостола», 1573 р. Пізніше братство купило друкарню Федоровича і вело її своїми силами. В короткім часі ця друкарня вєлавилася на всю Україну. Щороку розходилися з неї сотні книжок на всі сторони; були це церковні книги, шкільні підручники, збірники пісень. Книжки ішли до міст і до сіл, до духовних і до світських людей, між старих і молодих — всюди ширили просвіту і науку. Крім львівської друкарні найславніші були друкарні: князя Острозького в Острозі, Печерської Лаври в Києві, монастирська в Почаєві.

3. Церковна унія. Наш народ прийняв християнство в грецько-слов'янському обряді. В ті часи була ще єдність у християнській Церкві. Але потім настала незгода між римським Папою та Грецькою Церквою, і прийшов церковний роздор, або схизма. Але пізніше почалися знову змагання до церковної єдності. Вже король Данило, щоб приєднати Папу до боротьби з татарами, погодився на унію з Римом. Потім 1438 р. грецькі владика на соборі (церковнім з'їзді) у Фльоренції прийняли



Митрополит Петро Могила

пасхальні драми, в яких зображено терпіння і Воскресення Ісуса Христа. Під час перерв поміж діями вистав представляли так звані інтермедії й інтерлюдії, в яких виступали різні веселі фігури: селяни, пани, міщани, жиди, цигани, москалі і інші.

Х. КОЗАЧЧИНА

1. Важке лихоліття. В половині XVI століття Україна була в тяжкому занепаді. Український народ вже не мав своєї держави, був розчленований між п'ять держав. Найбільше українців було під Литвою — до неї належала ціла східна Україна. До Польщі належали західноукраїнські землі, до Семигороду — Закарпатська Україна, під владою Молдавії найшлися Буковина й Басарабія, Московщина зайняла Сіверщину.

Але ж бо й назверхні обставини були для України некорисні. На місці давньої візантійської держави була в той час варварська Туреччина. І найважливіше — у Криму в XV ст. зорганізувалася окрема татарська орда, яка стала дуже небезпечним сусідом України.

Почалася одна з найстрашніших діб історії східної України. Хижацька орда нападала часто, не раз кілька разів у році, на українські землі, що були під Литвою й Польщею, нищила людське добро, людей брала в тяжку неволю. Через те східна Україна сильно занепадала і збідніла. З південної України населення зовсім потікало, межа українських земель пересунулася на міста: Бар, Брацлав, Винницю, Черкаси. Була це величезна втрата для України.

Але найгірше було те, що татарські напади йшли далі, й то не тільки у східній Україні, а й у західній. Польща й Литва, що повинні були боронити цих земель, як боронили їх колись наші князі, не мали на це сили; з військового погляду не були до того добре організовані.

2. Татарські напади. Після зруйнування Києва татари ще проживали над Волгою, потім частина їх переселилася до Криму і тут заснувала свою державу. Столицею їх був Бахчисарай, де жив кримський хан. З Криму татари безнастанно нападали на Україну. Щороку весною, як степи вкривалися травою, татари виходили в похід. Татарських шляхів було чотири: Чорний — між Дніпром і Бугом, Кучманський — між Бугом і Дністром, Покутський — між Дністром і Прутом та Муравський — на лівобережній Україні. Татарська орда йшла балками і ярами, щоб ніхто її не доглянув. Як татари були вже далеко в краю, вони ділилися на три частини: головний відділ, що звався кіш, в бойовій готовності чекав ворога, менші загони йшли на боки за добичею. Татари вели бій так: розбігалися на всі сторони і намагалися оточити противника з боків і ззаду, щоб знищити і взяти людей в неволю. Прийшовши під якесь село, татари оточували його з усіх сторін і підпалювали крайні хати, щоб викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці і починали грабіж. Забирали коней, худобу, овець і гнали їх за село; з хат виносили всяку поживу, муку, одіж, постіль — все, що попадалось в руки. Хто боронився, того убивали; хто був безпомічний, того брали в ясир, у полон.

3. В ясірі. Несчастливих бранців татари брали на аркани, довгі шнури, й тягли за собою. Невільники йшли цілу дорогу. Гаряче степове сонце палило їм голови, спрага стягала уста, голод і труд ломив ціле тіло. Йшли босі, погано одягнені, спотікаючись, ранили собі ноги об колючий терен. Плач і ридання неслися далеко. Татари вели своїх бранців до Криму. Там,

у різних містах, найбільше в Кафі, були великі торговіці, де продавали невольників. Приходили туди купці з далеких сторін, здебільшого турки й араби, і купували бранців собі на невольників. Турки приневолювали християнських невольників до важкої праці, давали їсти зле, а ввечері заганяли їх до темних смердючих будинків і замикали, мов у в'язниці.

Ще гірша доля була тих бранців, які потраплялися до робіт на кораблях, що звалися галерами. Турки наклали на них кайдани і наказували гребти важкими веслами під наглядом жорстоких дозорців. Дуже терпіли бідні невольники: залізо гризло їм руки й ноги, від ударів нагаями кров заливала плечі.

4. **Яничари.** Християнських дітей турки брали до своїх шкіл і виховували їх змалку в своїй вірі. Мала дитина скоро забувала своїх батьків, забувала рідне слово, вчилася турецької мови й турецьких звичаїв. Пізніше з таких хлопців виростали завзяті вороги християн, і турки творили з них військо, що звалось яничарами. Турки старалися перетягати до своєї віри і старих людей. Часом траплявся такий чоловік, що приймав віру в Магомета, щоб не терпіти нужди або щоб зазнати розкошів та панування між турками. Такі перекінчики діставали від турків високі уряди і жорстоко переслідували християн. У нас таких зрадників називали ренегатами або відступниками. Ще й тепер ренегатом називаємо того, хто зрадив свій народ і перейшов до чужинців. Але таких відступників було тоді небагато. Невольники звичайно трималися своєї віри й воліли скорше терпіти тяжкі муки, ніж зрадити свій народ.

ПОЧАТКИ КОЗАЧЧИНИ

1. **Запоріжжя.** Через татарські напади вся південна Україна була пуста і незаселена. Вкривали її безмежні степи. Весь край по обох сторонах Дніпра аж до Чорного моря був ніби одним великим лугом. Весною степи зеленіли і покривалися різнобарвними квітками: під подувом вітру трави хвилювалися, як велике море. В деяких місцях були невеликі ліси. Ніколи плуг не проходив через ті безмірні простори; тільки табуни диких коней і буйволів перебігали їх. Ріка Дніпро перепливала тут свої пороги і потім розливалася на кілька головних русел і безліч менших рукавів. Між тими річками лежали острови, покриті лісом, корчами і травою. Цей край нижче порогів називали Запоріжжям, або Низом.

Запоріжжя мало дуже буйну рослинність і багато звірів. Степи давали добру пашу, на якій могли вижитися табуни коней і худоби. Стрічались тут і рослини, стебла і коріння яких чоловік міг ужити на поживу. Над ріками росли дерева й корчі

з благородними овочами; в затишних місцях, по скелях, достигала виноградна лоза. В старих дубах і буках, дуплистих від старости, часто виводилися рої бджіл і мед прегарного та сильного запаху. В лісах та степах була велика сила зубрів, диких коней, оленів, кабанів. На ріках стояло дуже багато бобрівих гнізд. Птахів була така сила, що весною люди набирали повних човнів яєць з-під качок, гусей, журавлів, лебедів, а потім ловили безліч молодих птахів. Орлят брали до кліток, щоб мати з них пера, які вживалися до стріл. Ріки були повні риби; часом в одну сіть ловили по дві тисячі риб, а з них найменші були такі завдовжки, як стопа. Навіть собак годували рибою і м'ясом.

2. **Козаки.** Але хоч Запоріжжя було таке багате на всяке природне добро, мало хто відважувався іти туди, бо життя було в небезпеці від татар. Навіть у тих околицях, де були замки і міста, чоловік не був певний одного дня. Селянин, що йшов у поле на роботу, брав на плечі рушницю, а до боку шаблю або сокиру, бо всюди ходили татарські загони і нападали на спокійних людей. Нерідко по полях люди ставили собі оборонні землянки зі стрільницями — вони втікали туди, коли на них несподівано напали татари. Ще небезпечніше було на Низу, бо там татари проживали у великій кількості і чатували, кого б напасти і взяти в ясир. Та хоч життя у степах було непевне, все ж знаходилися сміливі люди по городах і селах, що збиралися разом, вибирали собі старшого і на конях, зі зброєю в руках, йшли на Запоріжжя. Там вони стріляли звіра, ловили диких коней, рибалкували по річках, а тоді з м'ясом, рибою, шкірами і зловленими звірами верталися додому. Деякі з них шукали собі у степах безпечного місця, ставили хати та розводили господарство: годували худобу, закладали пасіки, потрохи орали землю і сіяли збіжжя. Татари неохоче дивилися на таких поселенців і старалися їх знищити. Але українці хоробро боронилися від ворогів, а іноді й самі ходили на татарські села, билися з татарами, забирали їм худобу і коней та нищили їх оселі. Тих сміливих людей, що йшли проживати в степи і вдовати з татарами, називали козаками. Козак — це слово татарське, воно означає — юнак, молодець. Тому, що козаки мешкали на Запоріжжі або Низу, називали їх запорожцями, або низовими козаками.

3. **Заснування Січі.** До козаків почала прилучатися шляхта, а далі йшли на Запоріжжя і могутні пани, що шукали небезпек і хотіли набути хоробрости і витривалости. Серед тих козаків був на Запоріжжі також князь Дмитро Вишневецький. Він був чоловік багатий, мав на Волині кілька сіл, але кинув своє майно і пішов козакувати. На острові Малій Хортиці, на недоступному місці він заснував (кінець 1550 р.) оборонний замок, що був



Князь Дмитро Байда-Вишневецький і запорожці

обведений валами з землі і укріплений дерев'яним частоколом. Цій твердині козаки дали назву Січ — від слова сікти, рубати, бо укріплення були з дерев'яних засіків. Звідси князь Вишневецький вів боротьбу з татарами, але згодом татари великою силою напали на нього і Січ зруйнували. Князь зі своїм військом перенісся на інше місце і ще багато літ воював з невірними; врешті попав у турецький полон, і турки покарали його на смерть. Народ називав його Байдою і склав про нього пісню, що її співають по нинішній день.

4. Військові звичаї. Пізніше кількість козаків збільшилася, вони ставили собі оселі в степу, розвели господарство, а для оброну заснували собі нову Січ на Микитиному Розі.

У козаків виробилися окремі військові звичаї. Запорізьке військо було піше і кінне. Кожний козак старався мати коня до походу, але до бою запорожці йшли пішки. Козацька зброя — це була шабля і рушниця. Спочатку запорожці не мали окремого убрання й одягалися так, як міщани або селяни. З часом козацька старшина почала носити краще убрання: під спід жупан, підперезаний поясом, наверх контуш з довгими рукавами, що були розрізані на кінці, широкі шаравари, шапку з високим верхом, чоботи з калявами. Але бідніші козаки вбиралися просто, як то співали у пісні: «на козакові шапка-бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, куди віє, туди й провіває, козака молодого прохолоджас!»

5. Козацький устрій. На чолі всього запорізького війська був гетьман. Він був найвищий начальник козаків, давав накази війську, командував у воєнних походах, правив на Січі і на цілому Запоріжжі. Його відзнакою була булава — срібна палиця з кулею на кінці. Як гетьман виходив перед військом, над ним несли бунчук, палицю з довгим волосінням з кінських хвостів. Козак, що ніс бунчук, звався бунчужний. При гетьмані був писар, що писав усі військові письма й гетьманські універсали, тобто опозищення; його відзнакою була печать, каламар і перо. Обозний мав нагляд над козацьким табором і артилерією. Судді судили козацькі провини. Осаули розвозили військові накази.

Військо ділилося на полки по тисячі людей. Над кожним полком був полковник; його відзнака була мала булава, або пірнач. Сотники командували сотнями, отамани — десятками, або куренями. Старший, що правив на Січі у відсутності гетьмана, звався кошовий. Хорунжі несли козацькі прапори. Кожен полк мав окремий прапор зі своїм знаком: на одному був козак з рушницею і шаблею, на другому хрест, сонце і місяць, на іншому меч або стріла. Козаки мали також свою музику, довбачів, що били в барабани, трубачів з трубами і сурмачів з сурмами. Козаки кликали себе товаришами. В листах писали «панове товариство» або «панове молодці».

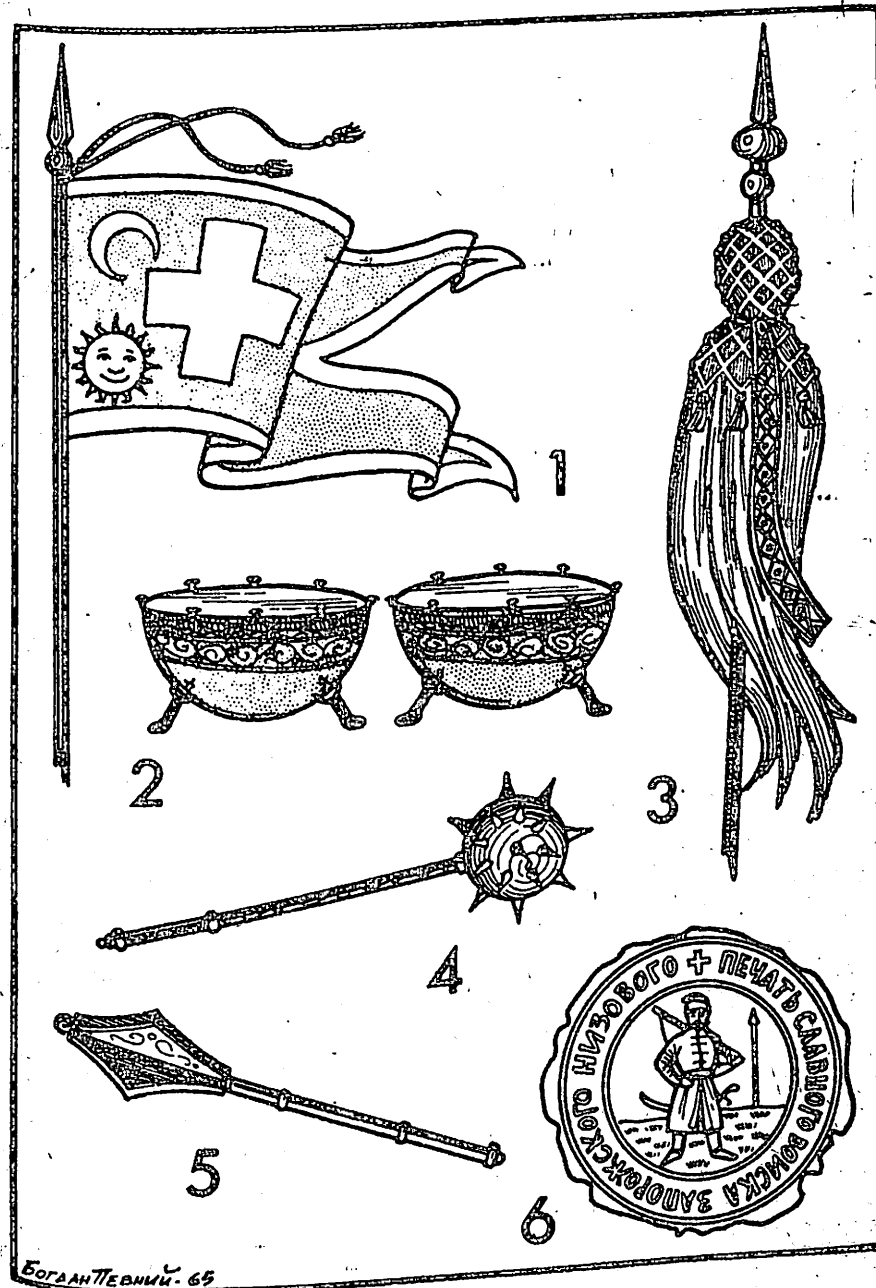
6. Рада. Для важливих справ козаки скликали раду. На майдан на Січі виходили довбуші і били в барабани. На цей знак козаки виходили зі своїх куренів і ставали у велике коло, лишаючи посередині вільне місце. Тоді приходили старшина — гетьман, писар, обозний, судді, осаули, полковники і ставали посеред війська. Гетьман казав, для якої справи скликав раду, і питався, яка думка товариства. Тоді промовляла наперед старшина, потім козаки, і під кінець всі окликами давали знати, як треба порішити діло.

На раді відбувся також вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів гетьманувати, скликав раду і зрікався свого чину: на килим, застелений посеред військового кола, складав свої відзнаки, булаву й бунчук. Тоді старшина і старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена кандидатів на гетьманське місце. Козаки криком давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний на гетьмана спочатку відмовлявся, говорив, що він недостойний того звання, просив вибрати кого іншого. Але козаки вітали його окликами, кидали вгору шапки й силували стати гетьманом. Тоді старшина давала його гетьманські відзнаки, і він починав старшувати над усім військом.

7. Козацька школа. Нових козаків набирали на Січі весною. Хто мав охоту стати запорожцем, споряджав човен, набирив всяких припасів і їхав Дніпром на Низ. Кошовий відбував перегляд тих добровольців. Придатних до воєнної служби записувано в реєстр, цебто спис війська. Новобранця — він звався новиком або чурою — приділяли до котрого-небудь куреня, під владу отамана. Чура три роки відбував пробу у війську і у всім слухав старшого козака. Він чистив зброю, вчився стріляти з рушниці і з лука, заправлявся в шаблі, пильнував козацькі коні, помагав у всякому ділі. Чурів козаки тримали дуже гостро, карали суворо за кожну провину, особливо під час війни. Під доброю рукою старого запорожця чура вчився витривалості, хоробрості і військових звичаїв та ставав потім добрим лицарем — козаком.

8. Чужинці про козаків. В тому часі відвідували Україну різні чужинці. Вони залишили нам похвальні описи козацьких звичаїв, способів життя й ін. Одним з таких цікавих описів є праця французького інженера і картографа Бопляна «Опис України», виданий у Франції 1650 р. і перекладений на різні мови. Про українських козаків висловлюється як про «хоробрих переможців, загартованих в боротьбі, завжди готових на перший наказ за тиждень виступити в поле... Під час походу козаки зовсім не п'ють горілки й взагалі не беруть її з собою... Козаки з природи сильні і рослі, люблять вбиратися, але лише тоді, коли повертаються переможцями... Не багато з них вмирає на ліжку і то у великій старості: більша частина залишає свої голови на полі чести...»

«Крім одягу, не можна помітити в козаків нічого грубого. Поєднуючи з хитрим і гострим розумом щедрість і безкорисливість, козаки страшенно люблять свободу; смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежності часто повстають проти своїх гнобителів-поляків...»



Богдан Певний. 65
Козацькі відзнаки: 1 — корогва; 2 — літаври; 3 — бунчук; 4 — булава; 5 — пірнач; 6 — печат



Петро Сагайдачний

козаків на Чорне море проти турків і татар. Козацьким флотом добув місто Кафу на Криму, де був головний торг християнськими бранцями, і визволив кілька тисяч невільників. Напали козаки також на міста Синопу й Трапезунт в Малій Азії й вивезли звідти велику здобич. Сагайдачний водив свої чайки навіть під сам Царгород і спалив передмістя султанської столиці; султан так налякався, що хотів утікати з Царгороду. В 1621 р. Сагайдачний дав підмогу полякам і переміг турецькі війська під Хотином у Басарабії. В цій боротьбі він дістав рану від турецької кулі і незабаром помер. Все своє майно записав він на українські школи.

4. Повстання проти польського гніту. Під Сагайдачним козаки підучилися добре воєнного ремесла і здобули собі велику славу в усьому світі. Тоді знову почали війну з поляками.

В 1625 р. польське військо ударило на городових козаків; але на допомогу прийшли запорожці під проводом гетьмана Марка Жмайла і звели завзятий бій з поляками над Куруковим озером, коло Кременчука; поляки мусіли погодитися на мир.

В 1630 р. на Наддніпрянщині розгорілося селянсько-козацьке повстання проти польської шляхти і магнатів. Польський полководець Конецпольський погрожував «цей пожар кров'ю хлопства загасити» і безоглядно нищив козацькі оселі. Але повстанці під проводом Тараса Федоровича під Переяславом погромили головне польське військо так, що поляки мусіли погодитися на збільшення козацьких вольностей.

В 1635 р. козацький полководець Іван Сулима добув польську твердиню Кодак, коло Дніпрових порогів; але поляки взяли його в полон і покарали смертю.

В 1637—1638 рр. козаки разом з селянами підняли нове повстання; старшинами були Павлюк, Острянин і Гуня. До повстання пристало понад сорок тисяч народу. В боях під Кумейвами, Голтвою, Лубнями і над річкою Старцем повстанці виявили незвичайне завзяття і хоробрість. Але поляки були краще організовані і розбили козаків. Багато міст і сіл знищено у війні. Польський король наказав скасувати уряд гетьмана і козацькі уряди роздав шляхті.

Гірко заплатив народ за повстання. Польське військо залишилось в Україні, карало повстанців, нищило козацькі землі, знущалося з народу. Пани почали збільшувати панщину, жиди взяли в свої руки торгівлю, позаводили корчми і всіма способами використовували бідний народ. Десять років жив український народ в такому тяжкому ярмі.

ХІ. УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА ЗА КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

1. Повстання Богдана Хмельницького. Український народ дедалі більше ставав невдоволений з польської влади. Селянам остогидла панщина, міщани терпіли різні утиски по містах, заможні люди болюче відчували те, що поляки не шанували православної віри. Всі чекали визволення і були готові до боротьби за свою справу. Козаки перші почали повстання проти Польщі.

В Чигирині, містечку недалеко від Дніпра, був козацьким сотником Богдан Хмельницький, чоловік освічений, розумний,

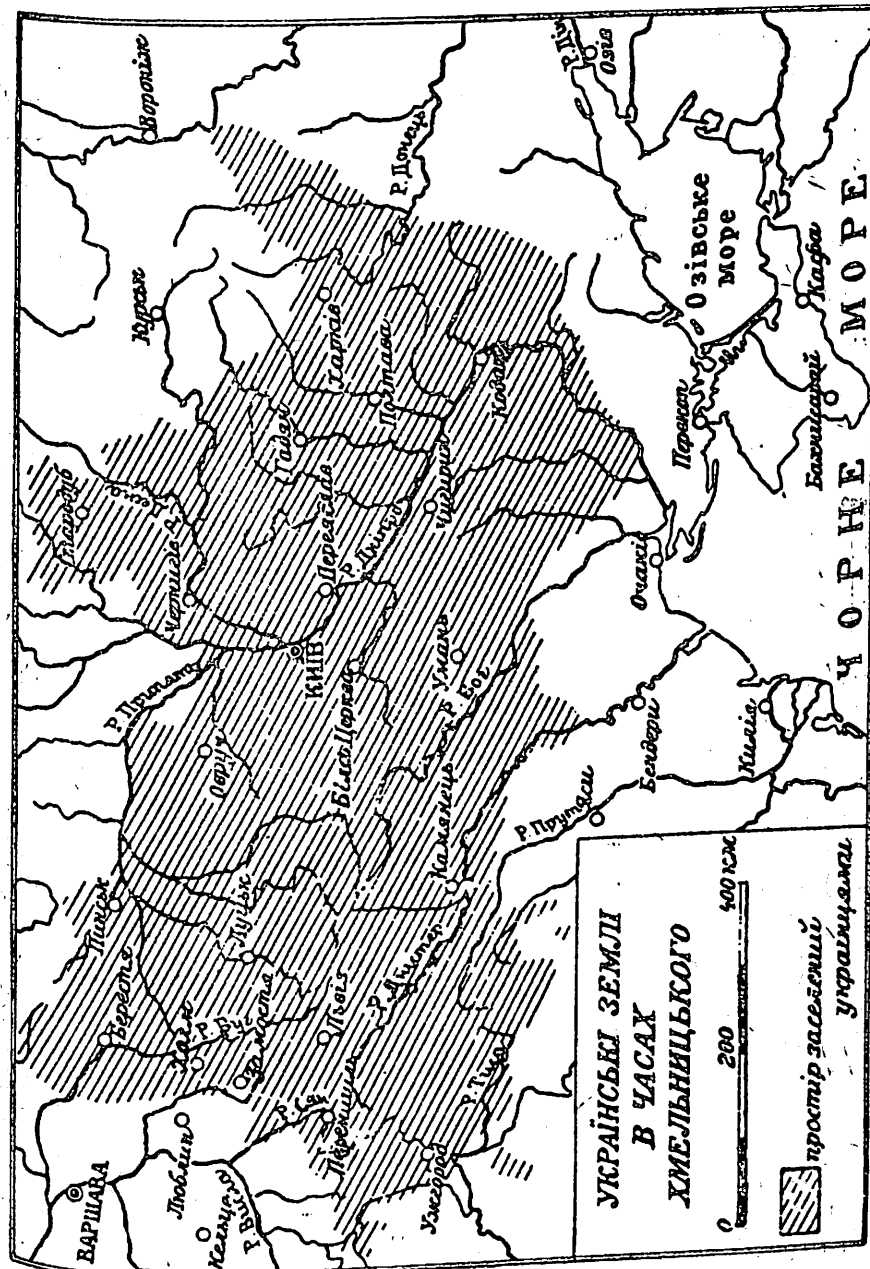
убрання, шаблі, оправлені золотом, рушниці, сідла, всякі харчі, меди, вина — все забрали козаки.

4. В поході на Варшаву. З-під Пилявець Хмельницький пішов до Галичини. З радістю вітали запорожців мешканці галицької землі. До повстання кинулися: селяни, міщани, духовенство і та шляхта, що лишилася вірна українському народові. З міст і сіл виганяли поляків, всюди заводили свою управу. Богдан Хмельницький тримався під Львовом, але не хотів нищити давньої столиці українських князів і прийняв окуп від львівських міщан. Потім пішов у Холмщину і став під Замостям, але думав іти ще далі аж на Варшаву. Та польський король Ян Казимир прислав тоді послів до гетьмана і упросив його, щоб він не руйнував до останку Польської держави. Богдан Хмельницький згодився на мир і зі своїм військом вернувся назад на Україну. Народ вітав гетьмана з великою радістю і почестями. В Києві назустріч Хмельницькому вийшло все місто, дзвони дзвонили по всіх церквах, гетьмана вітали братства і школи, називали його другим Мойсеєм, що народ свій вивів із ворожої неволі.

5. Друга війна з Польщею. Мир у Зборові. Український народ думав, що навіки вже скинув з себе чуже ярмо та що буде господарем на своїй землі. Всі бажали своєї самостійної держави. Але знову почалася боротьба з поляками. В 1649 р. польські війська знову рушили на Україну. Але Богдан Хмельницький випередив поляків і пішов на Галичину. Ярема Вишневецький, що став тоді польським вождем, замкнувся в Збаражі, і козаки почали його там облягати. На поміч Вишневецькому прийшов сам король. Але Хмельницький так зручно розставив свої війська, що король в бою під Зборовом мало не попав у полон і знову мусів просити гетьмана милосердя. Тоді під Зборовом складено мир між Польщею і Україною. Король признав Хмельницького гетьманом України і віддав під його владу Київщину, Брацлавщину і Чернігівщину, тобто більшу частину українських земель. Границею від Польщі була ріка Случ, притока Прип'яті. «Знай, ляше, що по Случ наше!» — говорили запорожці.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

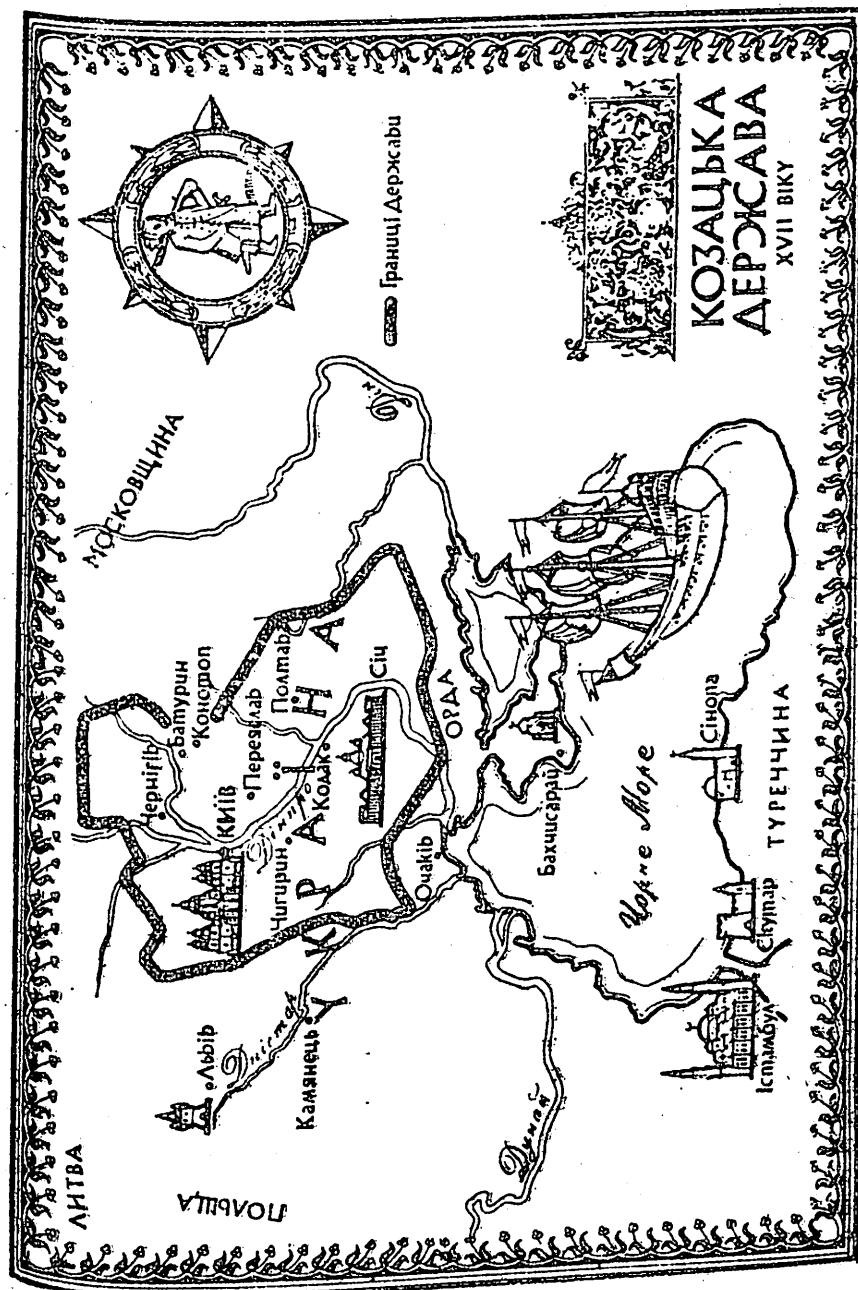
1. Устрій. Зборівський мир мав велике значення для України. Не встигли ще українці добути повної незалежності, як поляки були вже такі слабкі, що не могли утримати своєї влади над Дніпром і козаки почали організовувати нову Українську державу. Богдан Хмельницький, як гетьман України, мав таку владу як самостійний володар. Столицею він вибрав собі



Чигирин і звідти правив усією державою. Тут при гетьмані служила військова генеральна старшина: писар, обозний, осаули, судді. Цілий край поділено по козацькому звичаю на полки і сотні, над якими стояли полковники і сотники. Українські уряди завели всюди лад і порядок. Заборонено нищити без потреби панські двори і будинки, рубати ліси, нищити кудобу. Всякі засоби поживи зі шляхетських маєтків треба було відвозити до козацького табору. Гармати, що були по замках і дворах, рушниці, шаблі і всяку зброю забирали до війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до війська. Але хто вступив до війська, мав слухати військових приписів і робити те, що йому наказано. Непослушних і своєвольних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати, за великі злочини військові судді засуджували на смерть. Скоро по всій Україні настав мир. Селяни господарювали спокійно на своїх полях, міщани займалися ремісництвом і торгівлею, козаки та новобранці опановували військову справу. Всі славили Богдана і звали його батьком народу.

2. Тиміш Хмельницький. Гетьман бачив, скільки добра для народу дає своя держава, і хотів новий лад утвердити й укріпити. Він задумав зробити своїм наслідником на гетьманстві свого старшого сина Тимоша. Тиміш був тоді дорослим юнаком і разом з батьком ходив у воєнні походи. Богдан дуже дбав про те, щоб син пізнав добре військові справи й усю управу Української держави. На жінку Тимошеві він висватав доньку молдавського князя. Але в Молдавії почалася тоді війна, Тиміш пішов туди з військом, та під час облоги одного міста поліг від ворожої кулі. Важко сумував гетьман по смерті улюбленого сина, на якого покладав великі надії. Тіло Тимоша перевезено до Суботова і там поховано з військовими почесностями.

3. Третя війна з Польщею й умова в Білій Церкві. Польща ніяк не хотіла помиритися з Україною. Поляки й не думали додержати Зборівського миру. Жаль їм було гарної України, всяких маєтків і достатків, безжурного панування. В 1651 р. поляки знову розпочали війну. В боротьбі з ними поліг хоробрий брацлавський полковник Данило Нечай. Богдан Хмельницький зібрав тоді свої війська і пішов на Волинь. Під Берестечком почався бій. Козаки були б перемогли, але татарський хан, що прийшов на поміч, в останній хвилині зрадив українців: він схопив гетьмана і вивіз його з собою далеко в степи. Українські війська лишилися без гетьмана. Настав переполох і замішання, при відступі багато козаків погинуло в болотах і багнах. Поляки присилювали Хмельницького до нового миру в Білій Церкві; козакам лишилася тоді одна тільки Київщина, а інші землі забрали поляки.



4. Батіг. В 1652 році козаки перемогли польське військо у бою під Батогом. Богдан Хмельницький з трьох сторін ударив на польський табір і страшенно погромив поляків. На полі бою полягло більш як 20 000 поляків, загинув також і сам польський гетьман Калиновський, що перший почав цю війну. Козацькі війська зайняли давні землі.

Ця безнастанна боротьба з поляками дуже втомила українське населення. У війнах знищено багато міст і сіл — залишилися по них руїни. До дальшої війни народ не мав уже сили. Богдан Хмельницький роздумував, що далі робити. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки про добичу і за гроші готовий був зрадити українців та стати по боці Польщі. Тому гетьман шукав помочі для себе деінде і почав переговори з Московщиною.

5. Переговори з Московією. Московщина зросла тоді у велику державу. Влада царя була необмежена. Хоч побіч царя були інші князі та заможне боярство, але вони не мали ніякого значення, і всі справи вирішував сам цар своєю волею. Царі вели Московську державу міцною рукою, мали багатий скарб і велике військо. Вони завоювали великі землі на сході по Уральські гори і Каспійське море, але бажали ще більше країв. Здавна московські царі думали про те, щоб під свою владу загарбати всі краї, що колись належали до держави Володимира Великого, а найбільше бажалося їм мати багату й культурну Україну.

6. Умова в Переяславі. В 1654 р. до Переяслава приїхали московські бояри, щоб умовитися з гетьманом про союз. Вони обіцяли, що цар залишить Україні її територіальну цілість, не буде втручатися до української управи і до збирання податків, буде шанувати українські звичаї. Як буде війна з Польщею або з татарами, московські війська прийдуть козакам на поміч. За те вони жадали одного: щоб українці присягли вірність цареві. Богдан Хмельницький скликав козаків на раду і питався їх, під яким володарем хотіли б жити. Турецький цар є мусульманської віри і дуже утискає християн. Кримський хан також невірний і не раз зрадив українців. Поляки все переслідували православну віру і утискали український народ. Лишився тільки один московський цар, з яким можна зробити союз. Важко пригадувалися запорожці, та не було іншої ради — треба було поспробувати союзу з Московією. Але гетьман боявся зради від москалів і зажадав, щоб цар присягнув на хрест, що додержить своїх обітниць. «Ні, — відказали бояри, — цар ніколи не присягає своїм підданам». — «Чого ж це так, — питали козаки, — адже інші володарі складають присягу своєму народові». — «Наш цар є самодержець і своєму народові не при-

сягає!» Побачили тоді гетьман і старшина, що Москва приготувляє щось лихе для України, але не було вже повороту. Прийшли вісті, що на Україну ідуть з одної сторони поляки, з другої — татари. Тоді Богдан Хмельницький згодився на союз з Московією. Опісля українські послі поїхали до Москви і там склали умову між Україною і Московщиною. Сутній зміст тієї умови такий: запорізьке військо вибирає гетьмана. Про вибір нового гетьмана мають повідомити царя. Українська адміністрація і військо не підлягають Московщині. Податки збирає український скарб. Має бути 60 000 козацького війська. Залишається давній поділ громадянства на стани. Кожний стан зберігає свої права. Гетьман має право вести переговори з іншими державами, за винятком турецького султана і польського короля. Про закордонні посольства гетьман повідомляє царя. Цар може держати в Києві вояводу з військовою залогою. Цар обіцяв відібрати українські землі від Польщі.

7. Дальша війна з Польщею. Московщина почала зараз війну з Польщею. Богдан Хмельницький 1655 р. ходив ще раз у похід аж під Львів, а разом з ним ішли московські полковники, що хотіли взяти на царське ім'я міста, які вони облягали, навіть Львів, і залишити в них свої залоги. В Києві погалі, навіть Львів, і залишити в них свої залоги. В Києві погалі, навіть Львів, і залишити в них свої залоги. В середині міста за царським наказом збудовано московську фортецю. Московський воявода поведився у старій українській столиці, як у здобутому місті, зневажав міщан і козаків, не пошанував навіть особи самого митрополита. Все те дуже обурювало українців. Але потім прийшло ще гірше. Москалі почали вести переговори з поляками і готові були дати їм половину українських земель. Козацьких послів московські бояри не допустили до переговорів.

8. Нові союзники. Богдан Хмельницький бачив, що союз з Московщиною нічого Україні не допоможе, і почав шукати помочі знову деінде. Він вислав послів до Швеції, Туреччини, Угорщини, Молдавії. Він думав досягти згоди з усіма цими державами, злучитися з ними в один союз і забезпечити Україну і від Московщини, і від Польщі.

9. Смерть Великого Гетьмана. Але тут прийшла на гетьмана смертна слабкість. Він зібрав у Чигирині всю старшину, щоб вибрала нового гетьмана. Козаки бажали, щоб влада залишилася в роді Богдана Хмельницького, і вибрали гетьманом його малолітнього сина Юрія. Богдан Хмельницький помер дня 8 серпня 1657 р.; тіло великого гетьмана поховали в його ріднім Суботіві у підземеллях тамешньої церкви.

10. Чужинці про Хмельницького і козаків. У 1650 р. на Україні перебував Посол Венецької Республіки Алберт Віміна,

який залишив нам цікавий опис козаків та гетьмана. Ось його слова:

«Зовнішнім виглядом і манерами козаків видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені гострого розуму. Про це можна судити з їх розмов і способу правління...

...У Раді козаків обмірковують справи, підтримують свої погляди без чванства, завжди маючи мету причинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то цього не соромляться, без упертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до справедливішого. Через це, я сказав би, що ця республіка могла б дорівнювати спартанській.

Хмельницький... зросту скорше високого, ніж середнього, широким у костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують на те, що він володіє розсудливою думкою й проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий і тим здобуває любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнат, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козак.

Світлиця гетьмана уряджена навмисне просто, щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом надмірної гордості. ...Однак гетьманський харч не бідний доброю і смачною стравою. Вино, яким мало запасуються і рідко п'ють, подається до столу лише в присутності визначних чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом при напоях не бракує веселості й дотепності».

11. Значення Б. Хмельницького. Богдан Хмельницький належить до одних з найбільших постатей в історії. Неповних 10 літ володів Богдан Хмельницький Україною; за цей час, не зважаючи на безперервні майже війни, зміг створити сильну Українську державу. З малого Запоріжжя під рукою Хмельницького виростає держава, з якою числилася вся Європа. Тодішній володар Англії, Олівер Кромвел, вів дипломатичне листування з Хмельницьким. Чигирин став осередком політики цілої східної Європи.

У відновленій Українській державі Б. Хмельницький організував адміністрацію, судівництво, добре військо, скарб. Був визначним полководцем, зручним політиком, добрим господарем. Він завжди намагався скріпити могутність Української держави. Близькі перемоги Великого Гетьмана, своя держава, яку він створив народеві, прибитому панщиною, принижваному й усюди переслідуваному, повернули національну свідомість і почуття. Гетьман справедливо називав себе самодержцем і князем Руського князівства, свідомо звертаючись до традицій княжої держави. Його союзи з кримським ханом, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Семигородом чи Москвою, а опісля

з Швецією та Бранденбургією мали мету забезпечити успішну боротьбу з Польщею. В усіх союзах він ставив найвищі цілі: повну незалежність України на всій території розселення українського народу.

Особа Богдана Хмельницького залишила в історії України незатертий слід; усі пізніші гетьмани жили великою спадщиною геніального Богдана.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

1. Іван Виговський. Син Богдана Юрій Хмельницький гетьманував недовго. Зараз після смерті батька він зрікся булави. Тоді старшини й козаків вибрали гетьманом Івана Виговського. Він був шляхтич і колись служив у польській неволі, але Хмельнад Жовтими Водами він попав до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і доручив йому чин генерального писаря. Виговський був досвідчений чоловік та освічений (вчився у Київській Академії) і добре вів свої справи. Богдан у всіх справах радився з ним, і писар був йому найвірнішим товаришем. Як козаків віддали йому булаву, Виговський сказав: «Ця булава добрим буде нагородою, лихим — карою». В запорізькому війську має бути лад і послух». Тих слів він тримався повсякчас. Виступав гостро проти своєвільних та неслухняних і всіх, хто хотіли чинити безлад у державі, а спирався на заможніші, примірковані класи. Він не довіряв простому козацтву, яке привикло до своєвілля на Запоріжжі, а старався зорганізувати козацьку старшину і віддати їй провід в державі. Через те він не мав популярності в народі, і козацька чернь почала проти нього бунтуватися.

2. Підбурювання Москви. Виговський, так само як Хмельницький, бачив, що Москва задумує поневолити Україну, хоче запанувати над нею. Щоб рятувати Українську державу, він склав союз із Швецією і Кримом. Тоді московські бояри почали виступати проти Виговського. Вони боялися його розуму і досвіду і всіма силами намагалися відібрати йому гетьманство. Вони розпускали між народом вісті, що Виговський не українець, а поляк, що він цурається православної віри, що водиться з панями й хоче завести панщину. Упевняли народ, що гетьман старшина живуть у багатстві, збирають великі гроші, кої виступають з усього, а що прості козаків працюють і бідують. Кажали, що народеві стало б краще, якби скасувати козацькі порядки й Україну прилучити просто до Московщини. Обіцявали великі достатки й чини всім тим, що виступлять проти старшини й гетьмана та допоможуть Москві запанувати на Україні. Розумніші люди бачили московську хитрість і влобу і не



Гетьман Іван Виговський

слухали тих московських прислужників. Але серед темного народу знайшлося багато таких, що пішли на московські обіцянки і стали бунтуватися проти гетьмана. Полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий Барабаш підняли бунт проти гетьмана. Але Іван Виговський вірними полками переміг тих своєвільних козаків. Тоді він заду-мав виповісти війну Московщині й повернути Україні само-стійність.

3. Умова в Гадячі. Для війни Виговський шукав всюди союз-ників, але тільки Польща згодилася допомогти йому. Вигов-ський знав добре поляків і не дуже вірив в їх обітниці, та як не було іншого способу, пристав на союз з Польщею. В Гадячі

1658 р. складено умову між Польщею й Україною. Поляки згодилися, що Україна буде окремою державою, так, як була Литва при Польщі, що матиме свого гетьмана, міністрів, військо і скарб, але признаватиме владу короля. Обіцяли, що не буде українцям тих кривд, які вони терпіли давніше, і що польське військо піде проти Москви.

4. Конотопська перемога. Виговський пішов походом на мос-ковських воєводів. Під Конотопом (на Чернігівщині) 1659 р. відбувся рішучий бій. Українські війська розгромили ворога. Московські воєводи з цілим військом попали в полон, великий табір і гармати стали здобиччю українців. На Москву напав такий страх, що цар готувався утікати за Волгу. Але ця велика перемога не принесла користі Україні. Народ був невдоволений з союзу з Польщею, боявся, що поляки стануть знову верхо-водити на Україні. Почалися нові бунти. Виговський не міг того стерпіти і зложив булаву, прогетьманувавши тільки два роки (1657—1659 рр.). Між селянством на Київщині почалося тоді повстання проти поляків. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ, і наказали його арештувати. Польський воєн-ний суд не міг доказати йому ніякої провини, але все-таки засудили його на смерть, 1664 р. Так загинув старий товариш і дорадник Богдана, гетьман-патріот, що хотів добра і самостій-ности для України.

5. Юрій Хмельницький. Після Виговського гетьманом обра-ли знов Юрія Хмельницького (1659—1663 рр.). Козаки думали, що син Богдана гетьмануватиме так розумно, як батько, і на-стануть добрі часи на Україні. «Нехай буде тая слава, що стануть Хмельницький знов гетьманом», — казав народ. Але Хмельни-ченко не мав здібностей Богдана. Він був приневолений скласти з московським царем новий договір, який був менше корисний для України, як переяславська умова, бо значно більше об-межував її державність. Коли поляки перемогли московські війська, тоді Юрій мусів погодитися на мир з Польщею, в основному на підставі гадяцької умови, але з її обмеженнями. Юрій Хмельницький звернувся проти Москви і переміг її військо. Але лівобічні козацькі полки виступили проти зв'яз-ків з Польщею, і війна продовжувалася далі. На початку 1663 р. Юрій Хмельницький зрікся гетьманства і вступив до монастиря. На його місце козаки на Правобережній Україні вибрали гетьманом Павла Тетерю, а на Лівобережжю ви-брано згодом гетьманом Івана Брюховецького. Це започатку-вало в 1663 р. поділ України на дві частини: Правобережню, без міста Києва і його околиці, під протекторатом Польщі, і Лівобережню, із містом Києвом, під протекторатом москов-ського царя.

ХІІ. ГЕТЬМАНЩИНА

1. **Поділ України.** Козацьку державу називали Гетьманщиною тому, що на чолі управи стояли гетьмани. Як Юрій Хмельницький зрікся гетьманства, Українська держава поділилася на дві частини по двох боках Дніпра: Правобережну і Лівобережну. На Правобережній Україні вибирали своїх гетьманів, на Лівобережній своїх. Безнастанно велася війна між самими українцями, через те цілий край був знищений і зруйнований. Цей сумний час народ назвав «Руїною».

2. **Гетьман Павло Тетеря.** На Правобережній Україні гетьманом був спершу Павло Тетеря (1663—1665 рр.). Він був прихильником Польщі і знову віддав Україну полякам і разом з польським королем ходив війною на Лівобережну Україну, але похід йому не вдался і він мусів зректися булави.

3. **Гетьман Петро Дорошенко.** Тоді козаки вибрали гетьманом Петра Дорошенка (1665—1676 рр.). Він був з прадіда козак. Його дід був у давні часи отаманом на Запоріжжі, батько бував полковником, а сам Дорошенко визначився у різних війнах. Народ любив його за те, що він був незвичайно чесний, не шукав користи для себе, а готовий був усе життя своє, майно і кров віддати за Україну. Дорошенко бачив, що Польща і Московщина вороже ставляться до України і шукав підмоги в Туреччині.

4. **Союз з Туреччиною.** Туреччина була тоді великою державою. До неї належали різні християнські народи, угри, волохи, серби, греки. Турки мали багато війська, і їх поміч могла дати Україні велику користь. Тому Дорошенко склав союз з Туреччиною. На його заклик султан вислав велике військо проти Польщі і разом з Дорошенком зайняв Поділля і обліг Львів 1672 р. Поляки були приневолені забрати військо з українських земель. Правобережна Україна стала окремою державою в союзі з Туреччиною.

Та не довго вдержалася приязнь з мусульманами. Турки були диким народом, вороже відносилися до християн, не вміли пошанувати християнських звичаїв. По городах і селах вони ставили свої святині, навіть в Кам'янці-Подільському одну церкву замінили на мечеть. Українців дуже ображали ці зневаги, і простий народ став нарікати на гетьмана за його союз із турками.

5. **Упадок Дорошенка.** Дорошенко не зважав ні на які перешкоди і прагнув до того, щоб під своєю булавою з'єднати всю Україну. Але не дала йому це здійснити Москва. Щоб не бути причиною домашньої війни, Дорошенко зрікся гетьманства. Цар визначив йому на прожиток Ярополче коло В'ятки, і там



Гетьман Петро Дорошенко підписує договір з Туреччиною

Дорошенко помер 1698 р. Дорошенка називали «останнім козаком», бо він був останній з тих старих запорожців, що росли у твердій воєнній школі і все життя воювали мечем з ворогами України. Після цього не було вже на Правобережній Україні ніякого славного гетьмана.

ЛІВОБЕРЕЖНІ ГЕТЬМАНИ

1. **Гетьман Іван Брюховецький.** На Лівобережній Україні був гетьманом Іван Брюховецький (1663—1668 рр.). За молодих літ був він слугою на дворі Богдана Хмельницького, потім поїхав на Запоріжжя, козакував там і на Січі став кошовим.

Він був чоловік дотепний і красномовний, знав гарно промовляти і добре писати і сподобався козакам. Найбільший розголос здобув собі тим, що нарікав на панів і на козацьку старшину й казав, що панування належить простому народові. Як прийшлося вибирати гетьмана, чернь козацька зійшлася на «чорну раду» і віддала йому булаву. Всі думали, що він заведе на Україні такий лад, що простий народ житиме в добробуті. Та виявилось інакше. Брюховецький взяв собі до товариства своїх приятелів з Січі, поробив їх полковниками і генеральною старшиною, хоч вони були неграмотні, і разом з ними утримував панування. На простих козаків і селян наложив великі податки, утискав їх і гнобив, за малі провини карав в'язницею або смертю. Побачили тоді козаки, що не все можна давати віру тому, хто хвалить себе і називає приятелем народу, бо він може стати також народним гнобителем.

2. У спілці з Москвою. Москалі помогли Брюховецькому стати гетьманом, бо сподівалися, що він буде вірний цареві й допоможе їм опанувати Україну. Справді так і було. Брюховецький зараз згодився давати московським залогам на Україні хліб і всякі харчі. Він відступив цареві велику частину грошей, що до того часу належали військовому скарбові. Він навіть просив царя, щоб на Україну прислав митрополита московина! Щоб уподобатися ще більше Москві, він поїхав до царської столиці «побачити ясні очі государя», цебто поклонитися цареві. Це було велике пониження гетьманської влади — до того часу жоден гетьман не їздив до Москви. Там він знов робив Москві усякі вигоди і навіть згодився взяти московку за жінку.

3. Угода в Андрусові. Так гетьманував Брюховецький шість років. Але народ уже втратив надію на щось краще і почав ремствувати та підіймати бунти проти гетьмана та Москви. Найбільше зворушило всіх те, що Москва 1667 р. зробила умову з Польщею в Андрусові (на Білій Русі) про перемир'я на 13 і пів років, на основі якої Лівобережна Україна мала залишитися під зверхністю польського короля. Київ і його околиця мали бути тільки два роки під царською зверхністю, однак згодом цей час продовжено. Запорізька Січ і її посілості мали бути під спільною контролею обох держав.

4. Друга війна з Москвою. Тоді гетьман побачив, до якої руїни веде Україну. Почав він радитися зі старшиною, і разом постановили підняти повстання. Народ охоче пристав до думок Брюховецького. В 1668 р. по всіх городах почали бити московських воєвод, виганяти салдатів і нищити всякий слід московської влади. Тоді на Правобережжі був ще Дорошенко, він прийшов помагати Брюховецькому проти москалів. Але коли

обидва гетьмани зустрілися, кілька козаків, що ворогували з Брюховецьким, кинулися на нього і вбили його на місці.

5. Гетьмани Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович. Після Брюховецького на Лівобережній Україні були гетьмани Дем'ян Многогрішний (1668—1672 рр.) та Іван Самойлович (1672—1687 рр.). Вони обидва старалися упорядкувати державу по довгій війні і скріпити значення гетьманської влади. Але Москва неохоче гляділа на те, що Україна ставала сильнішою державою. І Многогрішний, і Самойлович попали в неласку царя, і їх обох покарано засланням на Сибір.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

1. Іван Мазепа. Після заслання Самойловича став гетьманом Іван Мазепа (1687—1709 рр.). Він був шляхетського українського роду, людина освічена й розумна, замолоду багато їздив по чужих краях. Він бажав зробити Україну великою й сильною державою та звільнити її від важкого московського гніту. Це не була легка справа. Московським царем був тоді Петро Великий, що підніс Росію до могутності, але до України відносився вороже і бажав знищити останки її державності. Він ішов до того, щоб виконати давній заповіт московських царів і з'єднати всі землі, що належали колись до держави Володимира Великого. Україна була найцінніша з цих земель. Мазепа мусів поступати дуже обережно.

2. Розбудова держави. Наперед він бажав просвітити український народ і освідомити його. Дуже ревно він опікувався школами. Для Київської Академії звелів будувати новий будинок, на три поверхи, просторий і величний. Також в інших містах заснував школи та будував гарні кам'яні церкви і давав їм великі дари, щоб українські міста дорівнювали красою чужоземним. Дуже пишно й гарно була улажена гетьманська палата в Батурині. Мазепа бажав, щоб уся Україна стала культурна й просвічена і щоб своєю культурою перевищала Москву.

3. Москва нищить козаччину. Цар Петро різними способами нищив Україну. Він воював у різних сторонах і всюди ставив твердині й укріплення. До таких будов він брав з України козацькі полки. Козаки, що до того часу були вільні лицарі, працювали тепер як каторжники цілими днями в поті чола, в голоді, під доглядом московських доглядачів. Найбільше докучали козакам роботи при будові нової царської столиці, Петербурга. Цар Петро ставив цей город у багнистому краю, серед боліт і озер. Треба було копати рови і канали, козаки мерзли у студеній воді, хорували тяжко й умирали сотнями. Кількадесят

тисяч українців згинуло при тих роботах. Народ казав, що Петербург побудований на козацьких кістках.

Козацькі полки рідко коли перебували на Україні, а більше мучилися далеко, на чужих краях. На Україну ж цар Петро послав московські полки. Не тільки по містах, але й по всіх селах і хуторах кватирували московські солдати. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коней, хліб, сіно, крали все, що було під рукою, розбивали людей, знущалися над народом гірше бусурманів. Хто хотів би оборонити своє добро і виступив проти Москви, того ув'язнювали як бунтівника, судили й вивозили в Московщину на тяжке безповоротне заслання. Українці горіли гнівом, що чужинці так господарюють в їх краю. Їх гнів ще збільшився, як поширилися вісті, що цар хоче викоренити старшину, завести на Україні своїх воеводів, поставити по містах московські залоги, а всіх тих, що сміють йому спротивитися, переселить далеко за Волгу. Тоді старшина з'їхалася на раду до гетьмана і молила його, щоб визволив Україну з московської неволі: «Щодня, — казали козакі, — молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас з польської неволі. Уважай, Гетьмане, щоб діти наші не проклинали твоєї пам'яті, як залишиш наш народ у такому ярмі!» Тоді гетьман Мазепа вирішив розпочати війну з Москвою.

4. Союз зі Швецією. В той час з царем Петром воював шведський король Карло XII, славний з хоробрости і відваги. Він здавна переговорював з Мазепою, щоб гетьман виступив проти Москви, — тепер укладено союз України зі Швецією. Карло XII гарантував самостійність Української держави і мав дати підмогу українцям. Але шведський союз не приніс щастя Україні. Шведський король не чекав, поки Мазепа приготується до війни, і несподівано повернув на Україну. Гетьман мав при собі тільки кілька тисяч війська, інші полки були далеко поза Україною, в московських походах. З тим невеликим військом не було надії на перемогу. Але Мазепа промовив до козаків: «Браття, настав наш час. Покористуймося цією нагодою. Віддячимо москалям за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки й неправду, що вчинено нам! Прийшов час скинути ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною, самостійною державою!» Гетьманські війська злучилися зі шведами.

Тоді на поміч Мазепі прийшов запорізький кошовий Кость Гордієнко з своїми козаками. Він сказав до гетьмана: «Ми, військо запорізьке низове, дякуємо вам за те, що ви, як і пристало найвищому українському вождеві, взяли до серця недолю України, взяли визволити її з московської неволі!» Мазепа відповів: «Дякую вам, запорожці, що вірите мені.



Гетьман Іван Мазепа і шведський король Карло XII

Я пристав до шведів не задля користи для себе, а з любови до рідної країни. Не можемо ж забути про честь і славу нашу та склавши руки кинути наш край на волю гнобителя!» Запорожці бадьоро відгукнулися: «Волю добути або дома не бути!»

5. Бій під Полтавою. Разом зі шведами пішли українські війська проти москалів. Спалахнув бій під Полтавою 8 липня 1709 р. Не пощастило тут українцям і шведам. Цар Петро зібрав великі війська і переміг полки Мазепи і Карла. Московські війська зайняли всю Лівобережну Україну.

Гетьман Мазепа після цієї невдачі подався за Дністер. Там він заслаб тяжко і вмер 1709 р. Похоронили його в Галаці (тепер в Румунії).

6. Гетьман Пилип Орлик. Новим гетьманом вибрано генерального писаря Пилипа Орлика, найвірнішого товариша й дорадника Мазепи.

Вибираючи гетьмана в Бендерах, на еміграції, козацька генеральна старшина й кошовий отаман Запорізької Січі склали з новим гетьманом «договір і постанову» під заголовком: «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького Війська», які звать Бендерською конституцією, 5 квітня 1710 року.

Гетьманові не вдалося вернутися на Україну. Він поїхав до Швеції шукати допомоги для України, їздив по різних краях, закликаючи до війни з Москвою, та так і вмер на чужині 1742 р. Похоронено його в Яссах у Румунії.

ЗАНЕПАД ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Гетьман Іван Скоропадський. На місце Мазепи цар Петро велів ще перед полтавським боєм вибрати іншого гетьмана. Козаки вибрали старого добрячого полковника Івана Скоропадського (1709—1722 рр.) Він мав важке гетьманування, бо цар не дозволяв йому робити нічого корисного для України, а наказував вести все так, щоб українська держава стала слабша.

2. Обмеження незалежності України. При гетьмані цар наставив свого міністра, щоб він наглядав за гетьманськими ділами і робив з України московський край. Українські полки цар далі нищив далекими походами й важкими роботами на каналах, на Україну ж посилав московське військо. Навіть козацькими полковниками призначував москвинів. Але Скоропадський не тратив надії на краще майбутнє України і тихцем, поволі порядував усе на добро українського народу.

3. Малоросійська Колегія. Після смерти Скоропадського цар Петро не дозволив вибрати ніякого гетьмана. Україною мала правити Малоросійська Колегія, наполовину складена з москалів. Замість гетьмана був тільки наказний гетьман. Це був чернігівський полковник Павло Полуботок (1722—1724 рр.).

4. Гетьман Павло Полуботок. Полуботок був щирий патріот і сміливий чоловік, і він думав рішуче звернутися проти московських порядків. За його порадою з усіх сторін України козаки висилали до царя жадання привернути давній лад на Україні і обновили гетьманство. Цар Петро розлютився на цю сміливість козаків. Він наказав Полуботкові і генеральній старшині приїхати до Петербурга. Перед царем наказний гетьман сміливо висловив свої думки, докоряв цареві за те, що він нищить українські права. Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкові за

це буде смерть, і велів замкнути його до в'язниці. Але гетьман сказав відважно: «Заступаючись за Україну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми. Лучче мені найгіршою смертю вмерти, як дивитися на знищення земляків моїх!» В тюрмі Полуботок заслаб смертельно. В народному переказі оповідається, що тоді цар мав прийти до нього і просити, щоб гетьман простив йому гострі слова. Полуботок мав сказати: «За невинне страждання моє й земляків моїх будемо у спільного і найвищого Судді, Бога нашого. Скоро станемо перед Ним і Він розсудить Петра з Павлом!» І тут же скоро помер Павло Полуботок у тюрмі, а незабаром помер також і цар Петро.

5. Гетьман Данило Апостол. По смерті Петра знов дозволено було вибрати гетьмана. Став ним Данило Апостол (1727—1734 рр.). Він був один із старих полковників, що товаришували з Мазепою, і добре пам'ятав часи самостійности України. Він упорядкував військовий скарб, поправив козацький суд, наказав списувати українські закони в одну книгу. Багато корисного зробив для України і лишив по собі добру пам'ять.

6. Гетьман Кирило Розумовський. Після смерти Апостола знову довгий час не дозволено вибрати гетьмана. В Україні порядували московські чиновники. Але через шістьнадцять років вибрано нового гетьмана. Це був останній гетьман давньої України — Кирило Розумовський (1750—1764 рр.). Він був з козачого роду, але молодим хлопцем дістався на царський двір до Петербурга, вчився там у вищих школах і їздив багато по чужих краях. Розумовський зовнішньо відрізнявся від давніх гетьманів. Закинув стародавнє українське убрання, носив одягу на французький лад. Але в його грудях було ще українське серце. Гетьман широко займався справами України, завів нові порядки в судах і в війську, пильнував добробуту краю, прикрашував Україну новими будовами. В Батурині збудував величну гетьманську палату, останки якої лишилися до наших часів. Думав він і про те, щоб зробити гетьманство спадщинним у своєму роді і тим способом укріпити самостійність української держави.

7. Скасування гетьманства. Але в Московщині панувала тоді цариця Катерина II, що у всьому наслідувала Петра Великого. Вона рішилася знищити до останку Українську державу і 1764 р. присилувала гетьмана Розумовського зректися булави. Так 1764 р. скінчилося панування давніх українських гетьманів, припинилася самостійність української держави. Цар Петро I і цариця Катерина II знищили волю України. В Петербурзі є пам'ятник цареві Петру I на коні, поставила його Катерина II і дала напис: «Первому Вторая». Тарас Шевченко,

козацькі оселі, слободи, і весь край названо Слобожанщиною. Козаки принесли лад, подібний до запорізького, і заснували свої полки. Але в 1765 р. цариця Катерина скасувала і тут козацьке військо.

УСТРІЙ І ЖИТТЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Козацька держава проіснувала коло півтора століття (1648—1782 рр.), але значення її було велике для всієї України. Тільки тут українці мали державну владу й могли створити собі такий лад, який уважали за найкращий. Коли жив Богдан Хмельницький, вся влада була в його руках: він видавав усі закони, вів управу краю і суд, видавав накази війську, сам вів війну й складав мир, сам укладав союзи з іншими державами. Він був необмеженим монархом — немов королем України. Богдан Хмельницький хотів навіть завести на Україні спадкову монархію, щоб державна влада залишалася в його роді; але старший син його Тиміш поліг у бою, молодший Юрій виявився нездібний до булави. Потім гетьманська влада стала слабша, провід у державі взяла козацька старшина, що мала у своїх руках вищі пости. Інколи старшина трималася згоди та одностайности й добре керувала державою; але часто доходило до боротьби між могутніми родами, і через те Україна попадала в занепад, а найбільше від цього терпіли нижчі верстви. Тому народ завжди тужив за сильною владою, і це використала Московщина, щоб несвідомих перетягнути під владу царя.

2. Устрій. При гетьмані була генеральна старшина — ніби міністри, що вели різні державні справи. Генеральний писар вислав письма до чужих держав та універсали з гетьманськими наказами до українських урядів. Генеральні осаули заступали гетьмана у війську, генеральний обозний керував артилерією і таборами, генеральний суддя — найвищим судом, генеральний підскарбій — державним скарбом, генеральний бунчужний мав у своїй опіці гетьманський бунчук, генеральний хорунжий піклувався державним прапором. Герб гетьманщини був: козак з рушницею на правому рамені і шаблею при лівому боці. Весь край був поділений на полки й сотні — так звалися не тільки відділи війська, але й частини краю — землі і повіти. За Богдана Хмельницького було полків 17.

Найвищим станом за гетьманщини були козаки. Вони займали місце шляхти. В їх руках була більша частина землі, їм належало урядування, вони мали головний голос на раді.

Козаки мали більші права, як інші верстви, бо платили малі податки, але зате їх обов'язком була військова служба. Козаки ділилися на багату старшину, що посідала вищі пости, і простих козаків, або чернь. Старшина намагалася бідніших козаків зробити своїми підданими, через те чернь інколи вороже виступала проти старшини. Так, за гетьманства Мазепи на чолі бідніших козаків і селян став Петрик Іваненко і з допомогою татар розпочав війну проти старшини, але гетьманські війська розбили його ватагу. Сам Мазепа старався утримати справедливість і не дозволяв панам гнобити слабших, але потім старшина таки взяла верх над черню і добула собі такі права, як колись шляхта.

3. Господарство. В ті часи значно змінилося господарство в Україні. Ловецтво вже тепер не виправдувало себе, бо ліси були вирубані і по степах теж стало менше звірів. Зате зросло дуже тваринництво, найбільше у степах; степові околиці були відомі з расових коней, на Поділлію були славні подільські воли, сиві з довгими рогами, на Лівобережній Україні розводили череди овець. Але головним заняттям населення було хліборобство. Плуг запускався щораз далі в степи, де була чудова рілля, чорнозем; на давніх диких полях сіяли щораз більше пшениці, так що Україна швидко стала шпихлірем для цілої Європи. У північних землях України, крім збіжжя (житя), сіяли багато льону і конопель. Поволі в Україні завівся також невиданий доти тютюн. Всюди поширилося садівництво, різні околиці стали славитися горіхами, сливами, яблуками.

Зростали також різні промисли. Ткацтво давало дрібне подотно і чудові килими, що здобули собі славу далеко поза Україною. Робили також на Україні добре сукно. Славні були гончарські вироби. Розвивався й залізний промисел, бо у північних землях добували залізо (славні тепер копальні заліза в Кривім Розі тоді ще не були відомі). В багатьох місцях добували з степових могил селітру, що була потрібна до виробу пороку.

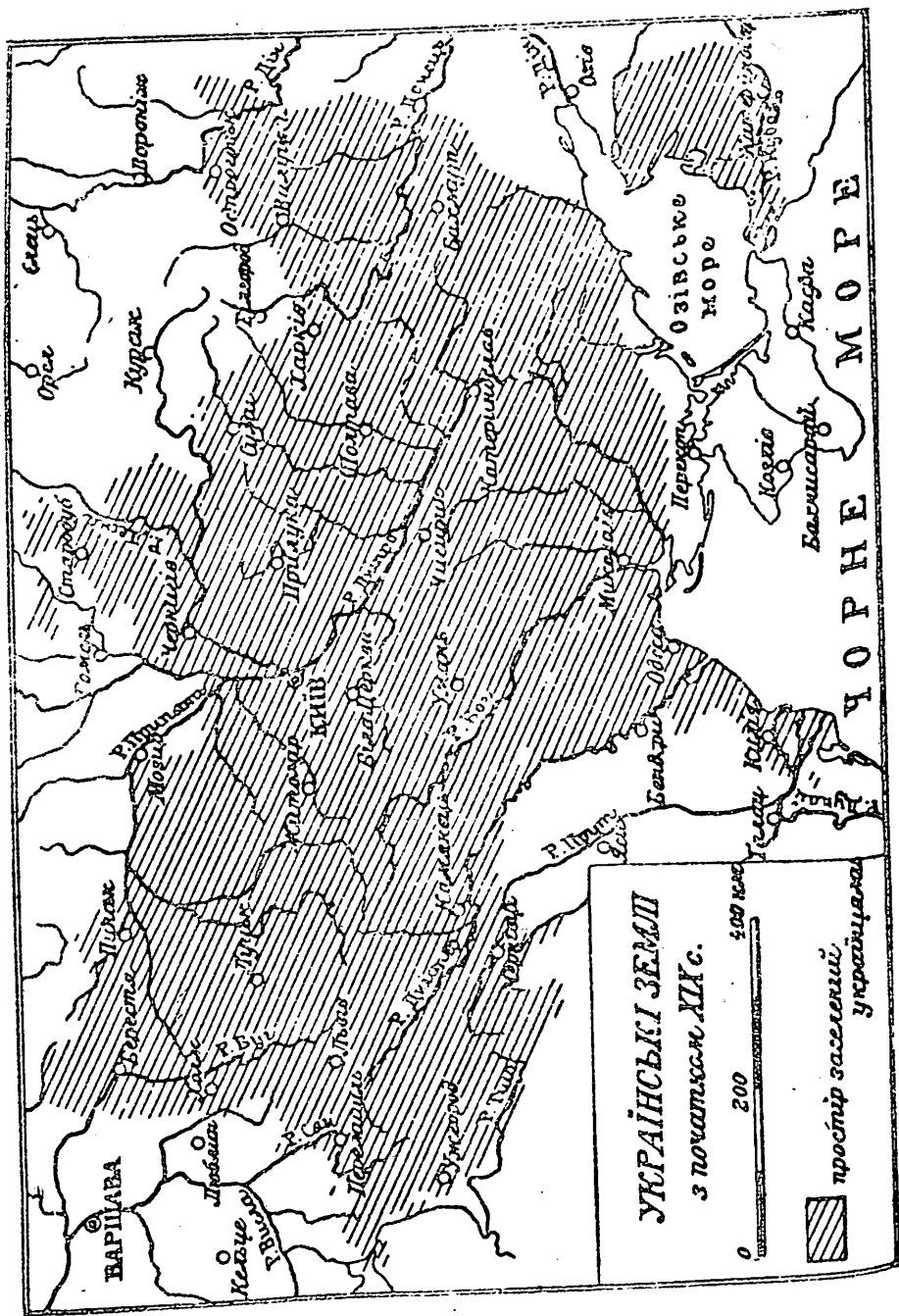
Україна була багатою країною, і до неї приїздили купці з різних сторін; українські гетьмани дбали про розвиток торгівлі і в переговорах з різними державами старалися відстояти інтереси України. Поліпшувались в Україні дороги, будувались нові мости; за гетьманства Дем'яна Многогрішного заведено першу пошту в Україні (з Ніжина до Москви).

4. Освіта. Дуже зросла в Україні освіта. Школи були вже не тільки по містах, але й по селах; вчили в них дяки, що мали більшу освіту. Найвищою школою в Україні була Київська Колегія, що за часів Мазепи стала Академією.

Заснував її київський митрополит Петро Могила, і тому звали її Могилянською; пізніше опікувалися нею гетьмани, Мазепа побудував для неї величаві будинки. В Київській Академії вчилася разом по кількисот студентів, сини старшини, міщанства, духовенства; потім вони діставали різні духовні і світські чини і не лише в Україні, а й у Московщині, бо українці мали далеко вищу освіту, як москалі. До Київської Академії приїздило також багато чужинців, особливо з південних слов'янських країв — серби, болгари й інші. Сини козацької старшини їздили не раз до шкіл у Німеччині, Франції і ін., і тим способом західноєвропейська освіта ширилася в Україні. Українці дедалі більше цікавилися наукою, багато читали, збирали великі бібліотеки, і самі писали і друкували книжки. Уславилися своїми творами літописці Величко, Граб'янка й інші. Жив тоді український філософ Григорій Сковорода. Хоч не довго існувала козацька держава, проте вона багато прислужилася до піднесення української культури.



НОВА
ДОБА



XIII. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

1. Західна Україна. В той час, коли над Дніпром була козацька держава, західні українські землі були далі під владою Польщі. Коли Богдан Хмельницький у своїх славіх походах дійшов аж до Галичини і Холмщини, здавалося, що й Західна Україна буде належати до Української держави; тоді багато міщан, селян і української шляхти пристало до козаків. Але пізніше українські війська відступили за Случ, а західні землі залишилися при Польщі. Тоді багато селян і міщан покрано смертю, шляхті за участь у повстанні сконфіковано майно. Настали важкі часи. Але наші предки не втратили віри в краще майбутнє і знову взялися до праці й організації. Українська шляхта на сеймах боронила права народу, міщани організували братства й основували школи по містах, духовенство працювало над селянством. В той час на західних землях всюди була прийнята церковна унія; останніми покинули православіє єпископ львівський та перемиський 1700 року. Дуже діяльний був уніятський орден Василіян, що заснував багато шкіл і у своїй друкарні в Почаєві надрукував велику силу книжок для народу, між іншими славіний Богогласник з нотами. Українська культура на західних землях стояла досить високо, але політичні права добути було дуже важко. Львівські міщани українці 150 літ вели боротьбу з містом, заки добули право вибирати своїх членів до міської ради. Уніятські владики довгий час безуспішно домагалися, щоб допустити їх до королівської ради нарівні з латинськими єпископами. Ця важка безуспішна боротьба коштувала нашому народові багато жертв; слабші одиниці знеохочувалися, ставали байдужі, кидали свою віру і народність та йшли на службу чужим.

2. Занепад Польщі. В ті часи в Польщі не було ладу. Король не мав ніякого значення, державою правили вельможі, що безнастанно вели боротьбу між собою і гнобили бідний народ. Весь час в Польщі спалахували бунти й розрухи, тривав безлад і загальне невдоволення. Три сусіди Польщі — Прусія, Росія і Австрія поділили між собою польські землі. В 1772 р. Австрія

В 1848 р. відбулася в Австрії революція. Цісар скликав перший раз державну владу, або парламент, і проголосив знесення панщини. З великою радістю привітали селяни свободу: по довгих літах неволі кожний став господарем на своїй землі. Селянство жадібно кинулося до просвіти і згодом почало брати участь у національній праці. Галицька інтелігенція заснувала в 1848 р. першу політичну організацію для оборони прав народу, що звалася «Головна Руська Рада»; тоді ж у Львові відбувся перший з'їзд українських діячів й почав виходити перший український часопис «Зоря галицька». Галичани пробували зорганізувати своє військо: по містах засновували національні гвардії, на Підгір'ї була селянська самооборона. Рік 1848 був дуже пам'ятний в історії Галичини; цей час називали «весною народів», тому що тоді в різних народів почалося національне відродження. Але незабаром цісар закрит парламент і по-давньому правив державою самостійно.

Щойно після невдалих війн Австрія в 1860—1867 рр. прийняла конституційний лад, і народ допущено до влади. Разом з іншими народами українці також дістали громадянські права. Всім громадянам вільно було гуртуватися в товариства, улаштовувати збори і віча, видавати книжки і часописи. Українці використали це право і стали засновувати перші культурні товариства. В 1868 р. засновано «Просвіту», що мала мету ширити освіту серед народу; впродовж 70 років існування вона заснувала 2000 читалень, видала багато книжок і занесла світло науки до найдальших околиць краю. Потім заснувалося «Наукове товариство ім. Шевченка» (1873), що друкувало наукові книжки, найбільше про українську історію й письменство, далі «Українське Педагогічне Товариство», або «Рідня Школа», та багато інших товариств, що займалися освітою, промислом, торгівлею, кооперацією тощо.

Від заведення конституції розвинулося також політичне життя. Українці мали змогу висилати своїх послів до парламенту у Відні, що ухвалював закони для цілої Австрійської держави, та до галицького сейму у Львові, який вирішував справи Галичини. Не багато могли вдіяти наші послы, бо було їх там мале число й вони постійно мусіли вести боротьбу з поляками, яким Австрія передала владу в Галичині. Багато зусиль і заходів треба було вжити, щоб добути ті права, які забезпечувала конституція. За українську мову в установах, за урядовців українців, за кожную українську школу треба було вести цілими роками вперту боротьбу в сеймі чи парламенті. Але послы мали можливість скликати народ на віча, говорити йому про громадянські права, вказувати дорогу до організації, — і від

того народ ставав щораз більше свідомий та зрілий до громадського життя.

7. Наддніпрянщина. В Наддніпрянській Україні останні десятиліття XIX ст. проходили в жвавій культурній роботі. Українське громадянство не дало себе залякати указом, яким царська Росія заперечувала існування українського народу. Інтелігенція взялася до праці і організації, щоб врятувати народ від національного занепаду. Письменники творили нову літературу, що відбивала народне життя. Вийшли в світ повісті і оповідання Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського і інших, що стали дорожочним надбанням української культури. До високого розвитку дійшов український театр. Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Тобілевич створили нове драматичне письменство, достосоване до потреб широких народних мас. В ті часи, коли не було української школи, ані української газети, національну свідомість поширював театр. Як поети на першому місці стали Леся Українка, Агатагел Кримський. Микола Лисенко дав основи новій українській музиці. Борис Грінченко укладав популярні книжечки для селянства. Дослідженням історії займалися Володимир Антонович, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій; вони відкривали для інтелігенції минуле України, учили пізнавати і шанувати працю давніх поколінь. Олександр Кониський досліджував життя Тараса Шевченка і розвиток українського письменства. Михайло Драгоманов, учений знавець історії і літератури, переселився до Швейцарії і поширював знання про Україну в західній Європі.

Дуже близькі були зв'язки Наддніпрянщини з Галичиною. Наддніпрянські письменники, яким у Росії не дозволялось друкувати їх творів, посилали свої твори до галицьких видавництв. Іван Франко, найбільший письменник Галичини, жив у дружніх зв'язках з усіма визначними діячами Наддніпрянщини і спільно з ними вів різну літературну і наукову діяльність. Незвичайні заслуги у з'єднанні всіх українських сил мав історик Михайло Грушевський, який з Києва переселився до Львова. Він став професором історії у Львівському університеті 1894 р., а згодом також головою «Наукового Товариства ім. Шевченка» і в ньому високо підняв українську науку. Разом з Франком заснував він журнал «Літературно-Науковий Вісник», що став осередком творчості всіх визначних письменників. Вони створили у Львові всеукраїнський культурний центр.

8. Політичний рух. Відкриті політичні організації в царській Росії були недозволені, і життям керували тільки таємні гуртки. У всіх важливих центрах українська інтелігенція творила так звані громади, що організовували культурне

життя і обговорювали політичні питання. В 1897 р. громади почали організовуватися в одну всеукраїнську організацію. В громадах брали участь люди різних поглядів: консерватисти, ліберали і радикали. Молоде покоління виступило з гаслом самостійности України; в 1891 р. «Братство Тарасівців» в Полтаві підняло клич боротьби за визволення України. Тоді починає свою діяльність Микола Міхновський, а організовані ним гуртки молоді були предвісниками новітнього українського націоналістичного руху.

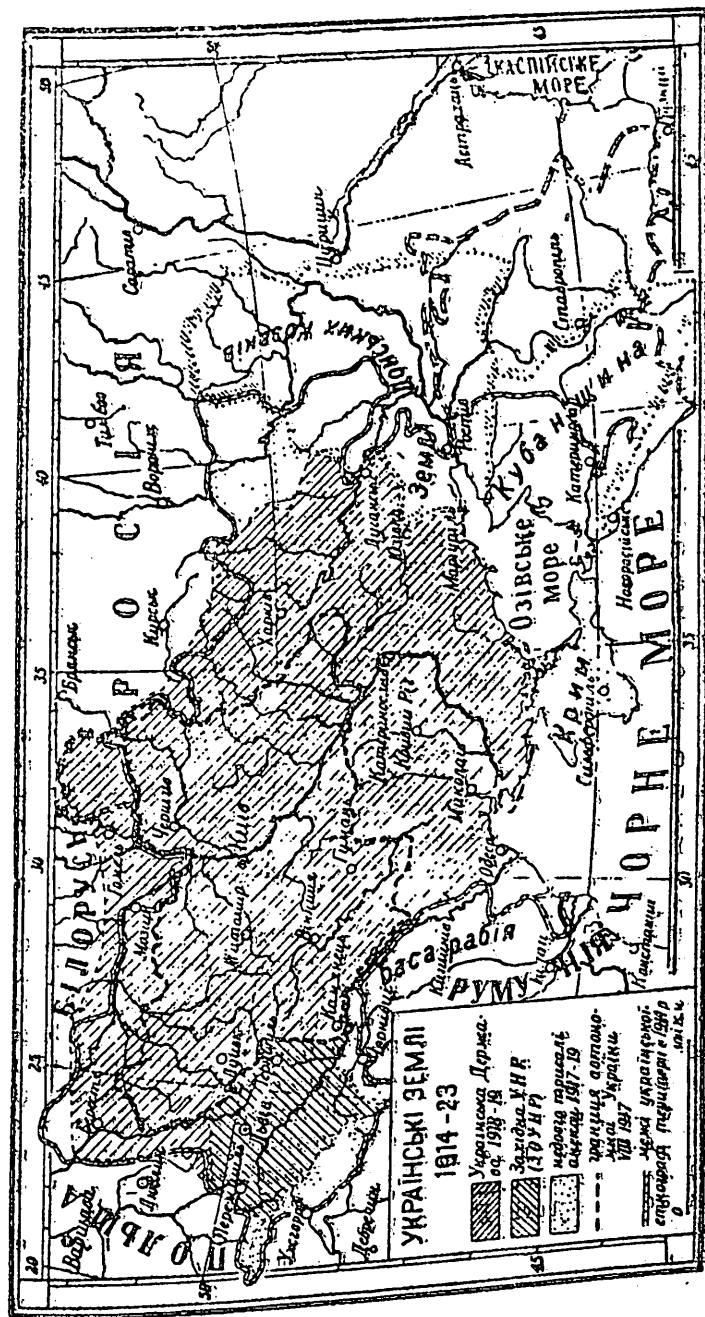
Нові зміни на Наддніпрянщині принесла революція 1905 р. Росія програла війну з Японією, і всюди почався народний рух проти царату, страйки, маніфестації. Селяни ждали землі, робітництво — соціальних і політичних прав. Цар Микола II був примушений дати Росії конституцію. В Україні спалахнуло нове національне життя. Почали виходити українські часописи (наприклад, «Хлібороб» у Лубнах) і книжки, виникли освітні товариства, «Просвіти», кооперативи і різні організації. До перших виборів до Державної Думи українці провели 44 депутатів, що в Думі зорганізувалися в окрему «Українську Громаду». Вона домогалася автономії України. Але воля тривала недовго. Царат знову набрався сил і продовжував свою ворожу політику в Україні. Залишилися і надалі російські школи, почалися переслідування української преси й організації; заборонено навіть відзначувати Шевченкові роковини.

Для боротьби з царатом зорганізувалися різні партії, як Товариство Українських Поступовців (ТУП), Революційна Українська Партія (РУП), Українська Народня Партія під проводом самостійника-націоналіста Миколи Міхновського, «соціал-демократи і інші.

ХІV. УКРАЇНА В ОГНІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. На шляху до велі. Долю українського народу під обома займанщинами, російською і австрійською, змінила перша світова війна. Вона вибухла 1914 р. після того, як в Сараєві, в столиці окупованої Австріїю Боснії, сербський націоналіст-студент вбив австро-угорського престолонаслідника.

Сербсько-австрійське напруження існувало вже давно, а сараєвський атентат лиш прискорив военний зудар між Австро-Угорщиною і Сербією. По боці Австро-Угорщини стали Німеччина, а потім Туреччина й Болгарія, а по боці Сербії — Росія, Франція, Бельгія і Англія, а пізніше — ще Італія, Румунія й ін. та вкінці — З'єднані Держави Америки (1917). Таким чином локальний австро-сербський конфлікт перемінився в дійсно світову війну (1914—1918 рр.).



Вибух війни між Австро-Угорщиною й Росією прийняли українці з різними політичними надіями: з іншими — українці з тих земель, що були під Австро-Угорщиною, а з іншими — з земель, що були під Росією.

2. Головна Українська Рада. На самому початку війни постала у Львові Головна Українська Рада, складена з представників усіх існуючих в Австро-Угорщині українських політичних партій, як центральна й начальна політична установа на час війни. Головна Рада надіється, що війна принесе повне визволення України, й тому кличе український народ стати однодушно проти царської імперії при Центральних державах, тобто при Австро-Угорщині й Німеччині, бо «чим більша буде поразка Росії, тим швидше віб'є година визволення України. Лиш на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України».

3. Союз Визволення України. Також і більшість політичної української еміграції з Наддніпрянської України числила на те, що Росію поб'ють і тоді бодай з якоїсь частини українських земель створиться коли вже не Українська держава, то бодай автономна країна. Ця еміграція з вибухом війни zorganizувала «Союз Визволення України» під проводом О. Скоропис-Йолтуховського як безпартійну політичну репрезентацію українців Центральних і Східних земель, створену на час війни для поширення ідеї самостійності України.

Та українці з російської займанщини прийняли вибух війни з іншими почуваннями; вони дивилися на війну зі свого погляду. Вони не дуже вірили в те, щоб Австро-Угорщина могла забрати якісь більші простори українських земель від Росії. Зате числилася з можливістю вибуху революції під час війни або після неї, так, як це сталося було після російсько-японської війни. Вони думали, що тоді можна дістати для України автономію.

4. Українські землі в Австрії світова війна застала в моменті їх найінтенсивнішого національно-культурного й політичного розвитку. Читальні «Просвіти», кружки «Сільського Господаря», кооперативи, руханкові організації «Соколи» і «Січі», численні народні й середні школи вкрили край густою мережею. Розвинулося теж політичне життя: українці мали своїх послів в краєвих сеймах і в австрійському парламенті, постали політичні організації, а в широких народних масах що далі, то більше закріплювалася та поглиблювалася національна свідомість, і ціле населення почало вже брати активну участь у політичному житті. Гасло української самостійної держави стало основним гаслом усіх політичних прямивань і усього політичного діяння українців в Австрії. Лише на одному Закарпатті мадари цілком придавили українське життя.

5. Бойова Управа. Передбачуючи неминучість воєнного конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією та зв'язуючи можливість визволення України лише з поразкою Росії, українці в Австрії вже кілька років перед війною приступили до організації власних військових сил. Вже zorganizований 1911 р. «Пласт» був деякою підготовкою до військової організації. Коли 1913 року постало «Товариство Українських Січових Стрільців», то з вибухом війни мобілізаційний заклик Головної Української Ради мав вже на чому опертися, а створена на початку війни так звана Бойова Управа стала керівним органом української військової сили. На заклик Бойової Управи зголосилося впродовж трьох тижнів мобілізації поверх 25 тисяч добровольців в ряди Українських Січових Стрільців. Правда, не всі вони стали вояками українського легіону УСС, бо, на ворожі наклепи галицьких поляків, центральна австрійська влада дозволила спершу лише на 2 тисячі добровольців — Українських Січових Стрільців. Це були ті усуси, що своїми героїчними воєнними чинами в боях на Маківці, під Завалогеройськими воєнними чинами в боях на Куропатниках вом, під Семиківцями й під Потуторами, під Куропатниками й Конюхами позначили своєю кров'ю шлях слави Українського й Січового Стрілецтва та взялись «підіймати червону калину й розвеселяти нашу Україну».

6. Репресії. Вороги українського народу використали вибух війни Австро-Угорщини з Росією, щоб цілком знищити українство. Зараз-таки на початку війни на наклепницькі доноси поляків пішла нагібка на українське населення Галичини. Виарештовано десятки тисяч українців під закидом зради, багато з них покарано смертю, а решту заслано до концентраційних таборів. Ще гірше було на Наддніпрянській Україні. Російський уряд цілком придавив і ті слабкі ознаки українського національного життя, які почали були проявлятися після першої російської революції з 1905 р. Закрито всі українські товариства, заборонено всю українську пресу та виарештовано багато українських діячів. Ціле українське життя музло зійти у підпілля.

7. Перші воєнні дії принесли спершу великий успіх Росії. Російські війська залили майже цілу Галичину й Буковину. На Галичину Росія дивилася здавна як на джерело усього українства й тому, зайнявши Галичину, рішила здавити його зовсім, до кореня. Закрито українські часописи, товариства, книгарні; заборонено українську мову в школах, урядх і всяких установах; українську інтелігенцію, свідомих селян і міщан цілими сотнями і тисячами арештовано, ув'язнено у тюрмах і висилано до Росії — на Сибір. Несповна рік господарили так в Галичині і Буковині російські війська і російська

влада і за той час припинили українську діяльність. Коли ж російська армія почала відступати з Галичини, то російські жандарми стали арештувати й вивозити свідомих українців. Згодом, коли австрійсько-німецькі війська у своєму наступі на схід переступили західні кордони Російської імперії, почалась дика евакуація населення Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля. Евакуйовані люди втратили багато свого майна.

Та на щастя окупація Галичини російськими військами не тривала довго; вже весною 1915 року російські війська відсунено майже за межі Галичини. Але ця поразка російських військ не закінчила ще австрійської війни, і вона затяглася далі. Аж прийшов 1917 рік, який приніс з собою революцію й упадок царату в Росії, а це відразу розкрило перед українством нові й непередбачені досі перспективи.

ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

1. Революція в Росії й Україна. Воєнні невдачі російських військ на всіх фронтах і даліше продовження війни що далі, то більше поглиблювали загальне невдоволення з царату, аж вкінці довели до вибуху революції в Росії, яка так швидко поширилася, що цар зрікся престолу. Було це в березні 1917 р.

Вістка про упадок царату й проголошення Тимчасового Російського Уряду в Петербурзі блискавкою долетіла до найдалших закутків Росії, і всі народи Російської держави кинулися добувати собі волю.

І в Україні ця вістка підняла душі й застала серця битися для ідеї визволення України з-під московського ярма. Тоді в Україні почалися українські маніфестації, з'їзди й наради. Перший раз на вулицях міст України показалися українські блакитно-жовті прапори, і перший раз широко залунав український національний гімн.

2. Українці негайно взялися до організації українського державного життя. В Києві утворилася «Українська Центральна Рада» з представників українських організацій і українських політичних партій. Українська Центральна Рада мала бути не лише центральним органом для об'єднання, але й найвищою законодавчою й виконною владою. Першим її головою став професор Михайло Грушевський, що від 1915 р. був на засланні і щойно в час революції мав змогу повернутися до Києва.

3. Українська Центральна Рада не відразу стала на становищі повної державної самостійности України. Спочатку деякі українські політичні діячі стояли на становищі федерації України з Росією, задовольняючись лише національно-

територіальною автономією в рамках Російської Федеративної Республіки; треба було ждати 10 місяців, поки Україну проголошено суверенною, самостійною державою.

Ствердивши свою владу в українському народі цілим рядом з'їздів (у квітні відбувся Всеукраїнський Національний Конгрес; у травні — військовий з'їзд, селянський з'їзд), що перевибрали і доповнили Українську Центральну Раду, почала Центральна Рада устійнювати відносини України до центрального російського уряду, передаючи йому домагання, щоб він признав своєю офіційною заявою потребу широкої автономії для України. Але російський уряд поставився неприхильно до цих домагань. Тоді представники мільйонів українського народу зажадали від Центральної Ради, щоб вона без уваги на становище російського уряду сама приступила до переведення в життя підстав автономного ладу.

4. Перший Універсал. Сповнюючи цю всенародню волю, Українська Центральна Рада 10 червня 1917 р. видала свій Перший Універсал до українського народу, сповіщаючи його, що відтепер вона сама творитиме нове життя на Україні. «Однині, — говориться в Універсалі, — самі будемо творити наше життя. Народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок, лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (сейм)».

5. Генеральний Секретаріат. Проголосивши Перший Універсал, Українська Центральна Рада створила теж окремий виконавчий державний орган, названий Генеральним Секретаріатом. Головою Генерального Секретаріату став один з провідників українських соціалістів Володимир Винниченко. А тим часом країною йшла далі революційна хвиля.

6. Большевики. Незабаром в Московщині настали великі зміни. В місяці жовтні 1917 р. (за н. ст. 7 листопада) прийшли в Петербурзі до нової революції, яка усунула Тимчасовий Російський уряд, і владу у свої руки захопили большевики. Це змінило ситуацію і в Україні.

Большевики поставилися до України дуже ворожо і, стоячи на позиціях загальної світової революції, зовсім не думали зупинитися на кордонах України. Особливо небезпечною була неперемінлива агітація, яку большевики розвинули в Україні. Серед народніх мас і війська на фронті кинули вони гасло «війна війні», повороту додому, поділу поміщицької землі, грабунку усіх багатших тощо — і проголошували єдність революції і влади, що мала перейти до рук робітників і селян; большевики гостро накидувалися на ЦРаду як «буржуазну».

7. Третій Універсал. 20 листопада 1917 року Українська Центральна Рада видала Третій Універсал, в якому проголошено Українську Народню Республіку, «не одділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її». В тому універсалі вчислено землі, які належать до її території; проголошено громадянські свободи й інші демократичні принципи; далі Центральна Рада пішла за соціалістичними ідеями і проголосила в тому універсалі скасування права власності на поміщицькі та інші землі нетрудових господарств (це значить — тих господарств, що їх власники самі не працювали на тій землі) і визнала ті землі власністю всього народу та що вони мають перейти до нього без викупу; крім того, встановлено 8-годинний день праці; заповіджено державну контролю над продукцією України; скасовано кару смерті; заповіджено поширення прав місцевого самоврядування та визнано національно-персональну автономію для національних меншин.

У відповідь на Третій Універсал большевицька Москва пішла на Україну війною.

ВІЙНА ДВОХ УСТРОЇВ

1. Устрій України. Большевицька Москва пішла війною на Україну не тільки з приводу проголошення III Універсалу і змагань України створити окрему державу. Упадок царату й постанови на його місці большевицької влади було дуже грізною подією, хоч тоді ніхто й не думав, що нова влада, яка викликала поки-що заколот тільки в Росії, зможе довше встоятися. Так думала Українська Центральна Рада, відмічуючи у Третьому Універсалі, що Українська держава ввійде в федерацію з Росією. Цим пояснюється й бажання — не зривати зв'язків із тими частинами російської суспільності, що хотіли будувати демократичну Росію.

Але ж розвиток подій у Росії пішов таким шляхом, що це почало загрожувати молодій Українській державі. Українська держава й большевицька Росія стали одна побіч одної, як держави із зовсім відмінним політично-суспільним ладом. Українська держава, що звалася «Українська Народня Республіка» (УНР), спиралася на демократичні засади: тут була рівність перед законом, тут були рівні права щодо участі в управлінні державою. Найвищою метою держави було — добро всіх громадян України, без уваги на їх національність, віру та суспільне становище. І з ліберальних засад Українська Центральна Рада прийняла до державного законодавства, наприклад: воля слова в усній розмові й на письмі, воля віри, свобода товариств, безпека національного розвитку поодиноких національно-

стей у державі. Одне слово — з цього погляду Українська Народня Республіка пішла тим шляхом, що й інші європейські держави. Навіть щодо суспільних реформ, то українська влада пішла тільки частинно соціалістичним шляхом, скасувала приватну власність нетрудової землі і земних скарбів, а не взагалі приватну власність.

2. Устрій большевицької Росії. Але що інше була большевицька Росія. Московські большевики тому назвалися «большевиками», бо держалися «большої», себто — по-нашому — великої програми, а не як споріднені з ними, так звані «меншевики», що стояли за меншою соціалістичною програмою. Большевики рішили ввести в життя ту програму, яка була найдалішим висновком із соціалістичного світогляду, — комунізм. Російські большевики рішили зовсім знищити давній, капіталістичний лад, а запровадити комунізм. Та цього не досить. Вони поставилися вороже до всяких демократичних і ліберальних засад. У їх державі не мали мати рівності всі мешканці, а тільки ті, що виявили себе большевиками, чи там комуністами. То тільки комуністи мали бути повноправними громадянами комуністичної держави, тільки вони могли творити організацію, тільки вони могли видавати часописи та книжки. Виховання в школах мало бути теж тільки комуністичне. Всяка релігія мала бути скасована.

Большевики почали вести протирелігійну, безбожницьку пропаганду, а згодом почали нищити безпощадно церкви і церковні організації. Єпископів і священників вони в'язнили, знущалися над ними та винищували. Деяких розстріляли, а деяких вивезли на Сибір до таборів важкої праці.

Багатішим людям большевики не тільки відібрали їх майно, але жорстоко винищували їх. Багато з них розстріляли. Так само винищували тих людей, щодо яких припускали, що вони не стануть їх прихильниками.

Перейнявши безбожницький, матеріалістичний світогляд, большевики прийняли жахливі засади етики й моралі для свого діяння. Вони допускалися найбільших і найжахливіших злочинів, щоб тільки досягти своїх безбожницьких цілей та забезпечитися перед небезпеками для них на майбутнє.

А коли маса, що через скасування всякої приватної власності стала пролетаріатом, вибрала собі з допомогою так званих робітничих і вояцьких рад (по-московськи — «советів», відси й назва «советська республіка») — бо тоді ще й вояків із фронту закликувала до рад — своїх начальників, тоді ця нова влада почала управляти большевицькою державою, ніби в імені пролетаріату, але насправді — самовільно, не оглядаючись ні на кого, а тільки з тою думкою, щоб перепровадити якнайскоріше

й якнай докладніше свою програму. Отже, хоч тоді казали, що має владу пролетаріят, що в Росії є диктатура, цебто обмежена влада, пролетаріату, та насправді було так, що настала диктатура, та тільки не пролетаріату, а кількох людей, а потім нарешті — однієї людини. Це була диктатура Леніна й його наслідників Сталіна та Хрущова. Замість колишнього «білого царя» в Петербурзі настав тепер «червоний цар», що засів на престолі в Москві.

Таким чином, Росія пішла проти демократичним і проти ліберальним шляхом і через те потоптала ті засади, на які спиралася європейські держави, між ними також відновлена Українська держава. І сталося так, що Україна й Росія, із суперечним політичним і суспільним ладом, із суперечними моральними й етичними засадами, ментальностями і підходами до справ та зовсім іншими національними цілями, стали одна проти одної.

Але виринуло питання: яке ж буде відношення цих зовсім відмінних одна від одної держав? На це питання прийшла скоро відповідь. Між обома державами прийшло до війни.

Правда, дехто з політичних діячів думав, що війну вдасться оминути, що з московськими більшовиками можна буде добалатися, але так воно не сталося.

3. Початок війни між Україною й Росією. Ворожнеча між Центральною Радою і так званими народними комісарами Російської Советської Республіки почалася ще в жовтні 1917 р., зараз після того, як настала більшовицька влада в осередній Росії. Пішло з того, що «народні комісари» вважали за своє право говорити в імені всіх народів, які замешкували давню царську державу. А тим часом уряд України стояв на тому, що загальноросійської влади ще нема, що її треба щойно створити. Це були два суперечливі погляди, яких погодити не можна було. Та найгірше було те, що влада «народніх комісарів» вислала в Україну різних агітаторів, які мали викликати бунти проти української влади.

Тепер повторилося те, що колись царська влада чинила в Україні, за козацької доби: підбурювала населення проти гетьмана та його уряду. І дійсно, такі більшовицькі бунти вибухли в кількох місцях України; також і в Києві був такий бунт, у якому взяло участь міське зросійщене робітництво та російські військові гарнізони, але тут українська влада придушила їх. У Харкові більшовики створили недемократично лібіто український советський уряд, який почав опановувати Лівобережну Україну.

Тепер почалася боротьба між військами українського уряду й харківськими комуністами, які ввірвалися на Лівобережну

Україну. В половині січня 1918 року почався похід цих більшовицьких військ на Київ. Війна між Україною й Росією почалася. Настала важка хвилина. Бо ж мало рішатися, чи Українська Народня Республіка зможе устоятися. І в цій переважній хвилині велику вагу мало те, що не весь український народ станув одноставно при своєму уряді.

XV. УКРАЇНЬСКА САМОСТІЙНА ДЕРЖАВА

1. Четвертий Універсал. Установчі Збори, які мали вирішувати остаточно державну долю України, щоправда, були вже обрані, але підрахунок голосів ще не закінчено. Також тяжко було скликати Установчі Збори до Києва, що був тоді під ворожою загрозою. Й тому-то Українська Центральна Рада, виконуючи рішуче й багато разів виявлену народну волю, своїм Четвертим Універсалом, з датою 22 січня 1918 р., проголосила Україну самостійною державою:

«Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на Землі Українській Вільна Українська Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків Твоїх, борців за вольності і права трудящих».

«Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу», — проголошував всьому світу IV Універсал.

Так, то після скасування гетьманства 1764 р. відновлено Українську державу. Документ з 22 січня 1918 р. — це найважливіша подія в українській історії нових віків.

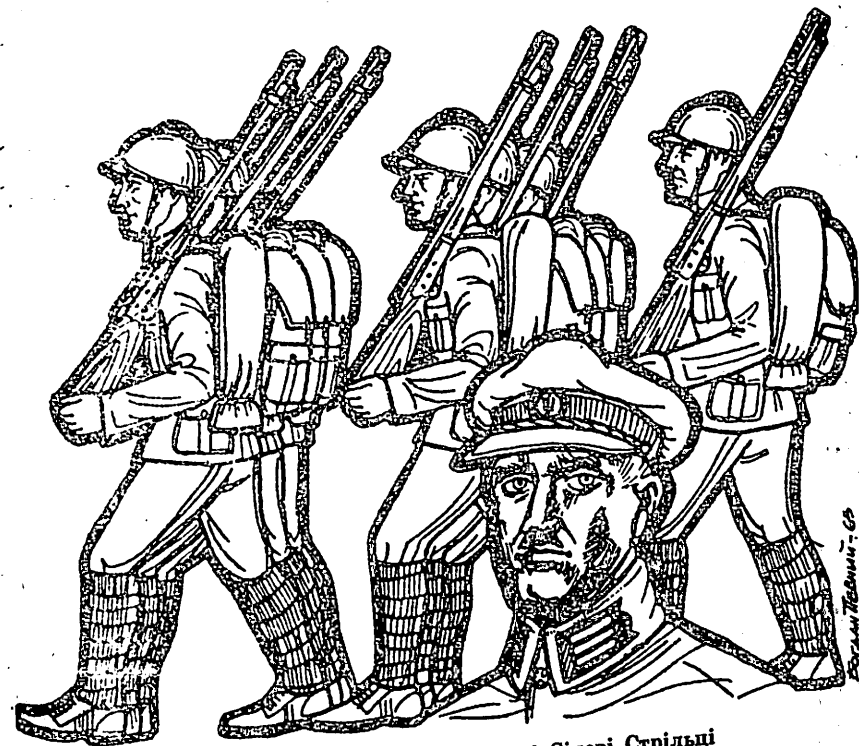
З того часу в повній силі розгорілася нова боротьба державної України проти московського, на цей раз вже більшовицького, імперіалізму; ця боротьба із змінним напруженням і змінливою формою тривала довгий час.

2. Крути. Становище України ставало дуже тяжке. Українського війська було дуже мало, та й те було розкладене більшовицькою агітацією. Багато українських військових частин проголошувало «неутралітет», а то й переходило на більшовицький фронт. Центральна Рада вислала на фронт наявне в Києві військове свіжосформований із студентської молоді в Києві Студентський Курінь, які 29 січня 1918 р. на недалекій від Києва залізничній станції Крути зустрілися з ворогом. Хоробро й завзято боролися молоді українські орли з переважаючими силами лютого ворога, але ворог переміг. Не помогла та кривава жертва української молоді, не помогли українські Тернопілі.

3. **Облога Києва.** Після бою під Крутами більшовики обложили Київ, жорстоко його збомбардували й по героїчній обороні малочисельних українських загонів, що завзято боролися під проводом Симона Петлюри, захопили столицю України. Більшовики розправилися криво з українськими самостійницькими елементами в Києві. Однак Центральна Рада разом з урядом встигла, під охороною збройної сили, виїхати на Волинь до м. Житомира, звідки почались мирні переговори з Центральними Державами, з якими вже переговорювалися московські більшовики.

4. **Берестейський мир.** В час, коли в Україні і в Росії відбулася революція, світова війна велася далі. Та більшовики, захопивши владу в Росії, не хотіли й не могли далі воювати, бо ж в боротьбі за владу повели були пропаганду за закінчення війни. Тож вже з кінцем 1917 р. почали вони з Центральними Державами переговори в Бересті. До Береста вислала свою делегацію також Українська Народна Республіка як окрема самостійна держава. Більшовики намагалися виступати на переговорах також і від імені України, але досягти цього їм не вдалося. Уряди Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини й Болгарії офіційно визнали Українську державу як рівноправний міжнародний чинник і 9-го лютого 1918 р. підписали мир з Українською Народною Республікою. Це був чин великої дипломатичної ваги, і він не втратив свого значення до сьогодні. В постановах цього мирного договору Україна зобов'язалася доставити збіжжя голодуючим вже тоді Німеччині й Австрії. Приблизно за місяць там же, в Бересті, російські більшовики взяли на себе зобов'язання вивести свої війська з України, замиритися з нею й визнати її державне існування. Але виконати ці зобов'язання більшовики не поспішали. Тому український уряд звернувся до Австро-Угорщини й Німеччини за військовою допомогою, щоб звільнити Україну від більшовицької навали і терору. Таку допомогу Центральні Держави дали радо, бо потребували харчів.

5. **Війна з більшовиками.** Одержавши військовою допомогою від Центральних Держав, українські війська перейшли в наступ проти більшовиків. Пішли війська Української Центральної Ради, пішли Січові Стрільці, організовані зараз на початку революції в Києві з українців, колишніх австрійських полонених, а за цими військами пішли їм на допомогу німецькі й австрійські війська. Під натиском тих сил більшовицькі війська покинули українську територію, і здавалося, що Українська Центральна Рада зможе взятися до праці над розбудовою Української держави.



Полковник Євген Коновалець і Січові Стрільці

ДОБА ГЕТЬМАНАТУ

1. **Німці в Україні.** Однак положення Центральної Ради було й далі дуже складне. Австрійські й німецькі допомогіві війська, розташовані в Україні, після вигнання більшовицьких військ згодом перетворилися частинно в окупаційні. Найтяжчою й найскладнішою була ситуація в самому Києві, місці осідку і української влади, і головного командування німецьких військ. Тут стали поруч себе два політичні світи — чужі, протилежні. І це було тоді самозрозуміле. Українська Центральна Рада у цілому своєму політичному діянні мала основну мету достосуватися до тих основних змін, що їх з собою принесла революція; німці тим часом не хотіли, а іноді й не могли зрозуміти тих змін і хотіли все повернути на давні передреволюційні шляхи.

Було ясно, що про добре співжиття в повному обосторонньому порозумінні не може бути мови і що, скорше чи пізніше, мусять прийти між ними до відкритого конфлікту. Ставало ясным, що в тому конфлікті котрась сторона мусять поступитись,

а котрась перемогти. Перемогли німці, спираючись на свою військову силу. 28 квітня 1918 р. вони припинили силою засідання Української Центральної Ради, заарештували декого з членів Генерального Секретаріату, а другого дня, тобто 29 квітня, на з'їзді Союзу Українських Хліборобів проголошено в Україні гетьманат. Гетьманом України став колишній російський генерал, що походив з давнього українського козацького роду, Павло Скоропадський.

2. Гетьманат. Сім з половиною місяців проіснувала Українська Гетьманська Держава. За той час зорганізовано на новий лад Українську державу, її адміністрацію, її скарбовість, її військо. На відтинку закордонної політики Гетьманська Держава проробила таку працю: приєднала до Української держави Крим, підготувала всі заходи для прилучення Кубанщини та нав'язала приязні відносини з Донською Республікою.

3. Внутрі країни, проте, не було спокою. В опозиції до гетьмана і гетьманату стали українські політичні партії, за винятком консервативних партій. Це недовір'я українських партій до гетьмана довело до того, що він не міг скласти міністерства з свідомих українців, а, навпаки, в міністерство понали в більшості люди, що орієнтувались на стару Росію. Зокрема, невдоволені гетьманською владою були безземельні та малоземельні селяни за скасування земельної реформи Української Центральної Ради, яка ліквідувала велику власність поміщиків, а землі мала розділити між селянами. Все це дуже ускладнювало відносини, і лише завдяки тому, що сам гетьман ясно ставив будову Української держави, вдалося використати тих сім місяців часу на дальшу розбудову Української держави.

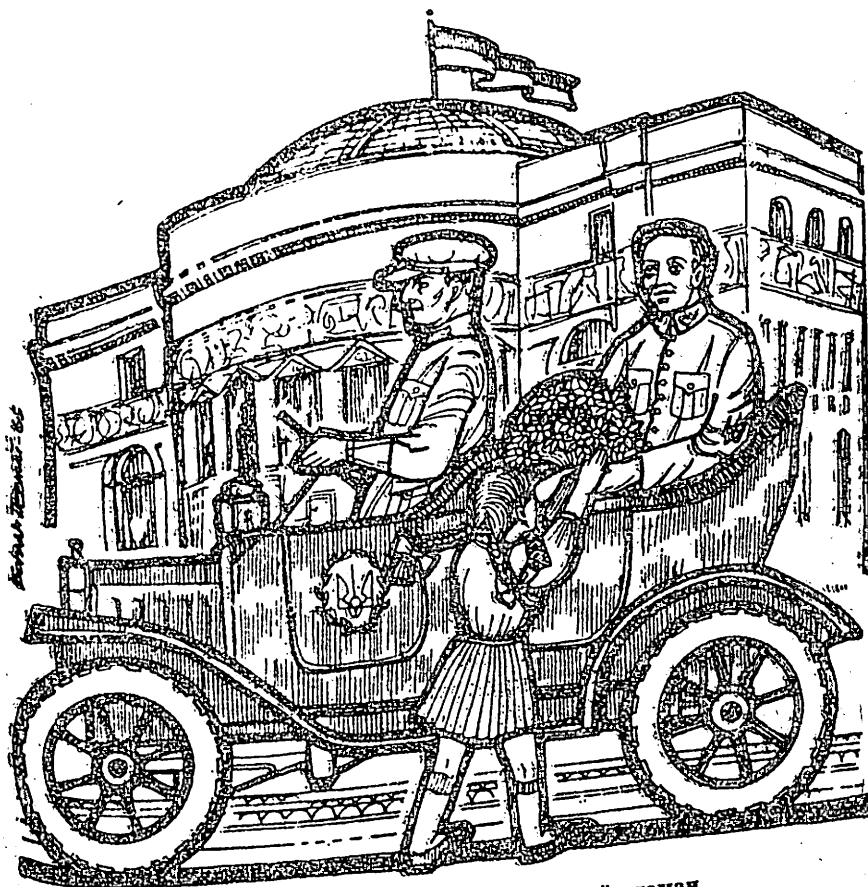
4. Закінчення першої світової війни. А тим часом восени 1918 р. закінчилася світова війна. Спершу капітулювала Болгарія, потім Туреччина, а далі Німеччина й розвалилася Австро-Угорщина. Закінчення війни мало великий вплив також на дальший похід подій в Україні.

Німецькі й австрійські війська почали покидати Україну, на півдні готувались до захоплення України й до наступу на большевиків прихильники давньої Росії, а з півночі почали наступати большевики. Під впливом цих подій, а головню тому, щоб приєднати собі прихильність Антанти, тобто західних союзних держав, яка підтримувала російські старорежимні військові кола, і не маючи досить власних сил до оборони України на два фронти, а також з інших причин гетьман 15 листопада 1918 р. проголосив свою грамоту про федерацію України з майбутньою невеликочисельною Росією, що мала бути зорганізована на федеративних принципах. Це прискорило повстання проти гетьмана, яке вже раніше почав організовувати Український Національний Союз.

ДОБА ДИРЕКТОРІЇ

1. Директорія. Тепер владу перейняла Директорія Української Народньої Республіки, складена з п'ятьох осіб. Головою Директорії став Володимир Винниченко, а ціле керівництво військовими справами перейшло в руки Симона Петлюри. Пізніше, коли Винниченко пробував наладити відносини з російськими большевиками та уступив з Директорії, в проводі Директорії став Симон Петлюра.

2. Тяжкі часи настали для молодого Української держави. Уже в той час, як війська Директорії по повстанні проти гетьмана вступили до Києва, з північного сходу кордони України



Голова Директорії УНР й головний отаман
Симон Петлюра

перейшли російські большевицькі війська, а на півдні в українських пристанях з'явилися, привезені морем, французькі війська, що їх вислала Антанта на допомогу російським генералам, які намагалися відреставрувати «єдину неділиму Росію».

3. Трудовий Конгрес. В такій ситуації Директорія не могла переводити ніякої плянної державно-організаційної праці, а обмежилася лише до проголошення відновлення Української Народньої Республіки; скасувавши всі закони, видані за часів гетьманату, скликала вона новий революційний парламент, так званий Трудовий Конгрес, якого завданням було легалізувати владу Директорії. Трудовий Конгрес зібрався 22 січня 1919 р., отже, тоді, коли Київ знову був під большевицькою загрозою, і не міг довго радити. Все ж таки він встиг упорядкувати найнеобхідніші справи для переходового часу. Між іншим, він визнав Директорію верховною владою Української Народньої Республіки, а накінці він склав всю владу в руки Директорії та разом з цим він поклав на неї важливий обов'язок продовжувати боротьбу за існування самостійної і незалежної України. Крім того, провів злуку Західньої Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Україною.

ЗАХІДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

1. Розвал Австрії. З хвилиною, коли на боці західних союзників стала Америка, змінилася мілітарна, а слідом за тим і політична ситуація Центральних Держав на західних фронтах. Замкнені з усіх сторін, Центральні Держави, вичерпавши економічно, почали крок за кроком втрачати всі ті здобутки, які принесли дотеперішні перемоги. Не поміг їм вже нічого й складений в Бересті мир з Україною чи большевиками. Крім того, сильно послаблювали Австро-Угорщину самостійницькі рухи поодиноких народів, як чехів, словаків, українців, поляків, хорватів, словінців, а також мадярів. Видно було, що Центральні Держави наближаються до катастрофи. Це показалося особливо ясно раннім літом 1918 р. Щоб ще сяк-так рятувати Австро-Угорщину, австрійський уряд звернувся до уряду З'єднаних Держав Америки з пропозицією скласти сепаратний мир. Але і це нічого не допомогло. Західні союзники відкинули цю пропозицію, і зараз після того скапітулювала Болгарія. Ще до того в Австрії вибухли робітничі страйки і щораз більші демонстрації голодуючих широких мас населення. Австро-Угорщина стояла на порозі розвалу. Так прийшов час і для рішучого діяння українців в Австро-Угорщині.

Ще перед закінченням світової війни і перед розвалом Австро-Угорщини, 18 жовтня 1918 р. зібралася у Львові

так звана Українська Конституанта, складена з українських членів Палати Панів, сеймових і парламентарних послів та представників усіх діючих тоді українських політичних партій. Конституанта назвала себе Українською Національною Радою і святочно проголосила, що ціла українська область в Австро-Угорщині, тобто Східня Галичина, Західня Буковина і смуга північно-східньої Угорщини, творять одноцілу українську територію та що ця територія уконституується як Українська Держава (Західні Облaсті УНР).

2. Західньо-Українська Народня Республіка. Одночасно з тим, також поляки готувалися перебрати владу в Галичині в свої руки. Щоб не дати себе випередити полякам, українці в несподівано силою перебрали 1 листопада 1918 р. владу у Львові і в цілій Східній Галичині, проголосуючи Західньо-Українську Народню Республіку. Те саме вчинено на Буковині і на Закарпатті; всі ті землі злучилися разом. Однак ця злука не тривала довго, бо Буковину захопили румуни; Закарпаття, щоб знову не попасти під мадярів, на основі окремої умови увійшло в склад новоутвореної по світовій війні Чехословацької Республіки.

Зараз же після листопадового зриву поведено державно-організаційну працю в молодій державі. Законодатну владу передано Українській Національній Раді, а виконавчу владу мала міністерська рада, так званий Державний Секретаріат. Найвищу владу в державі передано так званому Виділові Національної Ради, складеному з десятих членів, вибраних з-поміж членів Національної Ради. Предсідником цього виділу мав бути кожночасний предсідник Президента держави. Ради, і він мав виконувати функції Президента держави.

3. Війна з поляками. Але проти Західньо-Української Народньої Республіки виступили поляки, і почалася довга, завзята боротьба у Львові.

В місті більшість населення була польсько-єврейська. Через те бої у ворожонаставленому місті були дуже тяжкі. Українського війська було небагато, і по трьох тижнях воно відступило зі Львова. Після відступу з міста зорганізовано правильну Українську Галицьку Армію, й почалася війна з Польщею на довгому фронті від Карпат, вздовж Сяну, вздовж залізничної лінії Перемишль — Львів, довкола Львова і далі на північ аж на Холмщину. Бої йшли із мінливим щастям, але довший час панамі ситуації на фронті були все-таки українські війська.

4. Соборна Українська держава. А тим часом Українська Національна Рада і Державний Секретаріат вели далі свою державно-організаційну працю, видаючи низку державних законів. Найважливішим з них був закон з 3 січня 1919 р., яким

Українська Національна Рада вирішила з'єднати західні українські землі із східними українськими землями в одну соборну державу — в одну Українську Народну Республіку (УНР). Цю злуку затвердив Трудовий Конгрес у Києві, і її святочно проголошено на Софійській площі в столиці України 22 січня 1919 р.

5. Війна на двох фронтах. Однак і це об'єднання не змінило тяжкого положення Української Народної Республіки. Війна з ворогами молоді Української самостійної держави продовжувалася й не давала потрібного спокійного часу для праці над упорядкуванням і зміцненням держави. На сході знову почався большевицький наступ і під його тиском уряд УНР мусів знову покинути Київ та почав свою мандрівку по Правобережжю, аж в кінці опинився в Кам'янці-Подільському.

З весною 1919 р. прийшло до великих змін і на західному протипольському фронті. В самому розпалі польсько-українських боїв поляки одержали сильну допомогу в армії генерала Геллера, яку організовано й комплектовано у Франції та яку мали вжити проти большевиків. Але поляки вжили її проти Української Галицької Армії, і це вирішило дотепершні бої на польсько-українському фронті. Українська Галицька Армія, що вже від довшого часу відчувала недостачу в постачанні бойового матеріалу, не могла опертися чисельній перевазі добре озброєного противника і мусіла відступити та опинилася на малій частині Східної Галичини між Збручем і Дністром.

Та ще раз схопилася Українська Галицька Армія до наступу: проломила польський фронт під Чортковом, перейшла до загального наступу і знову зближалася аж до Львова. Але цей великий успіх не тривав довго. Цілковита недостача амуніції привела до другого загального відступу Української Галицької Армії, але цього разу аж за річку Збруч, на Східню Україну. 17 липня 1919 р. Українська Галицька Армія перейшла Збруч і спільно діяла з армією Директорії. Українська Національна Рада і Державний Секретаріат передали всю владу Голові Національної Ради Євгенові Петрушевичеві як диктаторові. В цьому більш-менш часі виїхали за кордон три члени Директорії, а владу перейняв Головний Отаман Симон Петлюра.

СПІЛЬНИМИ СИЛАМИ НА КИЇВ

1. Звільнення Києва. Перехід Української Галицької Армії за Збруч і її спільна дія з армією Директорії відбувалися під гаслом «через Київ на Львів». Тож зараз-таки після переходу Збруча почався загальний наступ обох українських армій проти большевиків. Хоч обидві армії задержали свою шовну

внутрішню автономію і свої головні командування, був створений один спільний Генеральний Штаб, що мав координувати всі воєнні дії і керувати цим наступом.

Наступ українських армій розвинувся скоро у цілій своїй широті і дав українським військам великі успіхи. В українські руки попадали одно за одним міста Правобережжя, зайняті досі большевиками, а вже 30 серпня 1919 р. українські армії ввійшли до Києва. По днях героїства і великих втрат прийшла до українських військ заслужена слава.

День 30 серпня 1919 р. — це пам'ятний день у новітній історії України, бо тоді по всіх усюдах звільненої від ворога української землі нісся ясний могутній клич: «Київ наш!», «Через Київ до Львова!», «Через Київ до самостійності!» — гомоніло в серцях тих, хто тільки думав по-українському. «І зливалися ці два гомони в один, орлом летів під небо, килимом стелився по землі й чинив з наших грудей церкву, певну великої, святої радості», — так згадує цей день один із наших мемуаристів того великого часу. Та не довго тривала радість.

2. Добармія. Саме в час, як відбувся наступ українських армій на Київ, з південного сходу рушила на Лівобережжя проти большевиків армія російського генерала Денікіна, так звана Добровольча Армія (Добармія), що боролася під прапорами «єдиної неділимої Росії».

Підійшовши під Київ, Добармія перейшла Дніпро й того самого дня, як українські війська ввійшли до Києва, вдерлася теж до міста. Почалися вуличні бої. Українська армія, цілком до того не підготована, мусіла залишити Київ.

Після відступу з Києва українська армія знайшлася в страшному положенні. Виснажена безнастанними довгими боями, оточена з усіх боків ворогами, вона боролася вже останками сил. А тепер прийшлося їй боротися ще з одним ворогом, Добармією. Спершу бої були успішні, але що далі сили української армії слабшали, а коли ще почала ширитися епідемія сибірського тифу, що безщадно косила і так вже проріділи ряди українських військ, українській армії загрожувала певна катастрофа.

3. Чотирикутник смерті. Діялося те на невеликій частині вільної ще від ворогів української землі, у «чотирикутнику смерті», замкненому з півночі большевиками, з півдня румунами, з заходу поляками, а з півдня далі воювати.

Щоб урятувати армію, тодішній Начальний Вождь Української Галицької Армії генерал Тарнавський склав перемир'я з Добармією. Правда, Начальна Команда Української Галицької Армії пробувала ще перевести рештки армії через Дністер

до Румунії, але румуни її туди не пустили. В той сам час Головний Отаман Симон Петлюра почав переговори з Польщею, на які в тодішній ситуації не могли погодитися ані Уряд Західно-Української Республіки, ані Начальна Команда Української Галицької Армії.

4. Зимовий похід. Отже, склалася ситуація, в якій обидві українські армії пішли різними шляхами: частина армії Української Народньої Республіки разом з Головним Отаманом перейшла до Польщі, а частина, під проводом генерала Омеляновича-Павленка, пішла в запілля большевицької армії в так званий Зимовий Похід, що тривав повних п'ять місяців по просторах Право-, а то й Лівобережжя, і не лише сильно дошкулювала большевикам, але й була виявом змагань українського народу до своєї державної самостійності.

Тим часом Українська Галицька Армія, не маючи змоги нав'язати відносини з Польщею, як на це зважив Головний Отаман і армія УНР, посувалася далі на схід в напрямі Одеси, куди відступила теж і Добрармія, нищена большевиками і українськими партизанами. Але цей відступ обезсиленої УГА на схід був такий повільний, що вона не встигла відв'язатися від большевицьких військ, які йшли слідом за Добрармією. Вкінці настала така ситуація, що останкам УГА не лишалось іншого виходу, як включитися тимчасово у Червону Армію.

Большевики таки зараз переорганізували Українську Галицьку Армію та включили її у свої ряди.

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР І ДРУГИЙ ПОХІД НА КИЇВ

1. Переговори уряду Української Народньої Республіки з Польщею, які зачалися ще влітку 1919 р., закінчилися остаточно так званим Варшавським договором, підписаним в квітні 1920 р. Цим договором Польща визнала Українську Народню Республіку й Директорію як верховну владу УНР, а за ціну відступлення Польщі із західних українських земель зобов'язалася допомогти військам УНР у війні з большевиками до лінії Дніпра.

2. Похід на Київ. Забезпечивши себе договором з Україною, Польща почала весною 1920 р. похід на Київ. В цьому поході взяли участь також українські дивізії, зорганізовані в Польщі з тих решток українських армій, що пізньої осені 1919 р. разом з Головним Отаманом перейшли були до Польщі. Ця подія створила для частин Української Галицької Армії, що разом з большевиками стояли на протипольському фронті, нову і дуже складну ситуацію.

Вже сам перехід Української Галицької Армії до Червоної Армії мав в собі зав'язок подій, що сталися потім. Українська Галицька Армія не погодилася з большевицькою дійсністю, бо гасла, які вона несла за весь час свого існування на своїх прапорах в боротьбі за Українську державу, не дозволяли їй на те, а звідси було й крайньо негативне наставлення УГА до окупанта України під час її співжиття з большевиками. Галицький старшина і галицький стрілець лише чекали того пригостного моменту, в якому могли б остаточно розв'язатися з большевиками. І такий момент прийшов саме тоді, коли проти большевиків почала наступати польська армія, а разом з нею військо УНР. Тоді алицькі частини виступили проти большевицької армії і перейшли на бік наступаючих польсько-українських військ. Але поляки роззброїли українсько-галицькі частини, стрільців пустили додому, а старшин інтернували.

Польсько-український наступ на Київ мав спершу великий успіх. Зайнято навіть Київ. Та большевики стягнули великі сили й не лише здержали дальший наступ польсько-українських військ, але навіть перейшли до наступу, в якому загналися аж під Варшаву. Щойно видатна допомога французької і англійської військових місій, зокрема французького генерала М. Вейганда, який перейняв провід над польськими військами на тому фронті, причинилася до того, що польська армія відбила наступ большевиків і врятувала не лише Варшаву, але й Польщу.

3. Мир у Ризі. Бій під Варшавою, до успіху якого у великій мірі причинилися теж війська УНР, закінчився перемир'ям, відтак миром, що його в березні 1921 р. склала Польща з Советами в Ризі. Мир підписано без участі представників Уряду УНР, хоч у Варшавському договорі Польща була зобов'язана не складати ніяких договорів, що торкалися б теж українських земель, без порозуміння з Україною. Межі Польщі визначено вадовж Збруча на північ через Волинь, Полісся, Білу Русь, аж до ріки Двини. Таким чином майже всі західні українські землі дано під володіння Польщі.

Українські військові частини, покинуті польським союзником, ще якийсь час пробували самі боротися з большевиками на власну руку, але це вже виходило поза межі їх фізичної спроможности. Виперті з України, скривавлені й знеможені, перейшли останки армії УНР на польську територію, де їх поляки роззброїли й інтернували в таборах.

4. Другий Зимовий Похід. Але ще з таборів інтернування частина українських вояків пішла в протибольшевицький рейд на Україну, у так званий Другий Зимовий Похід, що закінчився трагічно. Українські відділи були невеликі і дуже слабо

озброєні, а сили большевиків значні, тож і не дивно, що большевики перемогли, а 359 полонених, які не погодилися піти до них на службу, розстріляли під Базаром 21 листопада 1921 р. З піснею «Ще не вмерла» на устах вмирали геройські борці за волю України.

Ще кілька років ішли бої на Україні. Боролися з большевиками різні повстанські загони, але большевики, закріпившись вже сильно в Україні, криво здушили й ці останні збройні змагання українського народу.

УКРАЇНСЬКІ УРЯДИ НА ЕМІГРАЦІЇ

Уступаючи перед большевиками, Уряд Української Народньої Республіки відступив до Польщі, де був довший час активний на міжнародньому полі. Однак по деякому часі Головний Отаман Симон Петлюра мусів покинути Польщу й виїхати до Парижу. Тут згинув він на вулиці міста від кулі агента ГПУ Шварцбарта 25 травня 1926 року.

По смерті Головного Отамана очолив Уряд Андрій Лівницький (1926—1954 рр.), а опісля Степан Витвицький (1954—1965 рр.).

Голова Уряду Західньо-Української Народньої Республіки Диктатор Євген Петрушевич разом зі своїм урядом спинився спершу у Відні, а після остаточного вирішення державної долі Східньої Галичини перенісся до Берліну, де й помер в час другої світової війни.

Гетьман Павло Скоропадський по упадку гетьманської держави осів у Швейцарії, а потім під Берліном, ставши на чолі так званого гетьманського руху. Гетьман помер у квітні 1945 р. по дорозі з Берліну до Баварії, поранений в час аліантських налетів.

XVI. МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД МОСКОВСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИМ ЯРМОМ

1. Окупація України. У грудні 1919 р. остаточно встановилася большевицька влада на Наддніпрянській Україні у формі так званої Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР).

Загарбавши Східню Україну, большевики почали зараз же заводити тут свої порядки. Цілу країну підпорядковано окупа-

ційній російській червоній армії, а цілий адміністративний апарат обсаджено в переважній більшості неукраїнцями.

Вважаючи Україну своєю колонією, московсько-большевицька влада, як колись російська царська, старалася повністю використати Україну. Знаціоналізовано всю приватну торгівлю зовістю і торгівлю, знищено кооперацію, а приватну торгівлю заборонено як спекуляцію й карано на рівні з політичними злочинами. Щоб якнайбільше використати село, большевики назначили на кожного члена селянської родини харчову норму, а решту мусили селяни віддавати державі. Селяни виявляли свій опір в той спосіб, що засівали лише стільки, скільки їм було потрібно для власного прожитку. Це довело до повного виснаження селянського господарства, а коли ще до того вивезено з України всякі припаси і хліб, Україна не мала запасів, щоб перетривати недорід 1921 року. Через те 1922 року в Україні, особливо в степових районах, настав голод, який спричинив багато жертв у людях.

2. Терор. Головним засобом, що його большевики вживали до опанування України в час «воєнного комунізму», був масовий червоний терор, спрямований головно проти ворогів советського режиму та проти українського елементу. Крім цього, терор цей мав завдання залякати все населення України. Десятки тисяч українців згинуло від нього, й українська земля сплила ріками крові найкращих її синів.

Також безбожні большевики знищили християнські Церкви. Багато єпископів і духовних вони розстріляли, а багато з них вивезли на Сибір. Вони пограбували Божі храми, деякі з них зруйнували, а багато церков перемінили на склади збіжжя. Всюди вони пропагували і урядово вводили безбожництво.

3. НЕП. Але всі ті страхиття, що їх навмисно створила на Україні большевицька Москва, не скорили України й не зробили її слухняною супроти Москви. Навпаки, всюди зростав протилежний режимові, а в багатьох сільських районах України навіть спалахували повстання. Під впливом всіх тих невдач «воєнного комунізму» большевики змінили свою дотеперішню тактику, впершу чергу в економічній політиці, замінивши її так званою новою економічною політикою (НЕП), що ввійшла в життя 1922 р. Тоді большевики не підтримували вже більше бідняків на селі, як це робили досі, а середняків, тобто середні й найбільш продуктивні селянські господарства. Через те село почало підноситися з занепаду, ставати на шлях правильного розвитку. Почала теж підноситися продукція сільського господарства. Разом з цим привернено вільний ринок і всю дрібну промисловість передано у приватні руки. Але і ця нова економічна

політика не принесла, ані не зменшила економічного визиску України Москвою, бо з України далі вивозили до Московщини не лише сільськогосподарські продукти, але й великі підземні багатства. Роблячи економічні концесії, Москва водночас подбала про те, щоб вони не поширилися теж на політичному полі. Щоб того досягти, проголошено в липні 1923 року конституцію для цілого Союзу Советських Соціалістичних Республік (СССР). На основі тієї конституції Україна ставала нібито незалежною договірною республікою, але насправді найважливіші галузі державного й економічного життя, отже, й закордонна політика, військові справи, шляхи й пошта були приділені до загально-союзної влади, і таким чином Україна була цілком пов'язана з Москвою, від неї залежна і ніякої навіть автономії в Україні не було.

Разом з заведенням нової економічної політики большевики зменшили теж боротьбу з українською культурою і завели курс так званої «українізації».

4. Обманна «українізація». В протывагу до теперішньої політики в Україні, большевики почали неначебто брати до уваги національно-культурні потреби України і українізувати уряди, школи і т. п. Але вже дуже скоро показалося, що все те був тільки обман, що ця «українізація» була потрібна большевикам лише як засіб для поширення і закріплення своїх впливів серед українського громадянства і до підкорення його політиці комуністичної партії, а тим самим і Москві. Адже була велика різниця в сутньому підході до цієї «українізації» між большевицькими чинниками і між українським громадянством. Коли большевики дивилися на українізацію тільки як на пляновий засіб для скріплення большевизації країни, то широкі маси українського громадянства хотіли бачити в ній засіб вияву своїх національно-культурних змагань. А тому використовували всі можливості до якнайбільших осягів, зовсім не звертаючи уваги, як на це дивиться Москва. Тож і не дивно, що все те насторожило Москву, і коли вона побачила, що швидкий господарський і національно-культурний розвиток в Україні набирає всіх ознак чисто політичного явища, кінець-кінцем може довести до повної самостійності України, змінила свою політику в Україні. На цю зміну вплинули у значній мірі і ті внутрішньополітичні зміни, які тим часом відбулися в Московщині.

5. П'ятилітки і розгром села. Наслідник Леніна Сталін знищив 1929 р. всю опозицію проти себе і своєї політики внутрішньої комуністичної партії, проголосив так звану «генеральну лінію» своєї політики і так звану «п'ятилітку». Це мало особливо трагічні наслідки для України.

За пляном «сталінської генеральної лінії» і «п'ятилітки» мала прийти якнайширша індустріалізація країни коштом селянства через знищення приватних сільських господарств і повернення селян у кріпаків советської держави. Почався повний розгром українського села. Українських селян силою примушували вступати до колективізованих господарств, так званих колгоспів, ограбувавши їх з основного їх приватного майна. Заведено масовий терор проти заможного селянства — куркуль, як їх називали. Сотні тисяч українських селян виселено з України на далеку північ або на Сибір, а на їх місце селянство не поселено калмиків, киргизів та ін. Але українське селянство не здавало легко своїх позицій і дуже часто відповідало на цей терор стихійним спротивом: саботажами, індивідуальним терором, а навіть повстаннями, що в той час обіймали в деяких частинах України цілі сільські райони. Але не здавалася й Москва. Щоб остаточно зламати спротив українського селянства, Москва застосувала в Україні ще один диявольський засіб — штучний голод. З України вивезено весь хліб, і таким чином в Україні 1933 р. запанував страшний голод, від якого вимерло коло 3 мільйонів людей. Велика кількість людей рятувалася втічею з України в російські промислові центри, які і цього разу голоду цілком не зазнали. Після цього страшно зламано в 1933 р. спротив українського селянства остаточно зламано і насильну колективізацію українського села закінчено, а український селянин став кріпаком на своїй власній землі.

6. Розгром української інтелігенції. Не менш трагічні наслідки мала «сталінська генеральна лінія» і для української культури, а то й взагалі для українського національного життя на Наддніпрянській Україні. Москва почала безщадний наступ на все, що виявило своєрідність українського побуту й життя і що так чи інакше відбивало на собі українську національну спадщину і мріяло про українську не то вже державну, але навіть націоналістично-культурну самостійність. Розгром українства почався від процесу Спілки Визволення України і зв'язаної з нею Спілки Української Молоді (СУМ), що перетворилося в цілковитий розгром української інтелігенції, чинної в добу визвольних змагань з часів Української Республіки. Далі пішла задалегідь продумана і підготована нагірка на українську культуру і на українських діячів. Розгромлено Академію Наук, пішло винищування українських вчених, письменників, митців, одним словом, всіх-всіх, хто стягнув на себе підозріння в українському націоналізмі. Далі знищено Українську Автокефальну Православну Церкву. По містах України відкрито багато російських шкіл, а в дотеперішніх українських школах російську мову зрівняно з українською. Навіть театри піддано

під контролю комуністичної партії. Скасовано теж і ті невеличкі права, які давала Радянській Україні так звана конституція. Скасовано дотеперішні окремі комісаріати внутрішніх справ, юстиції і хліборобства. Крім того, обкресно навіть територію Радянської України, бо відлучено від неї Крим.

7. Русифікація України. Після страшного і безщадного розгрому українства Москва приступила до систематичного курсу русифікації України. Отже, впроваджувала в українську мову щораз то більше московських слів, щоб якнайшвидше затерти її самостійність. По всіх установах введено російську мову. Минуле України трактують як «дружні зв'язки» з «братнім російським народом». Українським письменникам наказано в творах підкреслювати «дружбу народів советської батьківщини» та подяку «старшому братові» (російському народові) за його «братню підтримку». Поширюють не лише культ комуністичної революції, але навіть давніх російських поетів, генералів, а то й російських царів. Взагалі на перше місце ставлять вже не інтернаціональну культуру, як це було досі, але щораз більше і сильніше російську. Тим способом Москва прагне з українців зробити відданих советських громадян-патріотів, цілком байдужих до своєї рідної культури, до своєї минувшини, до своєї нації. А хто не піддався тому процесові, того Москва безщадно нищила. Тож і не диво, що напередодні другої світової війни підсоветська Україна являла собою велике цвинтаристе, повне могил замучених її найкращих синів. Являла собою один великий табір примусової фабричної і колгоспної невольницької праці, повний мовчазних рабів. Але події, що наближались і привели до другої світової війни, показали, що ті заковані в советські кайдани раби думали свою думку, леліяли свої мрії про визволення з большевицької корми.

ЗАХІДНЬОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

1. Рада Амбасадорів. Державну долю західньоукраїнських земель вирішив вислід українсько-польської війни з 1918—1919 рр. і советсько-польської з 1919—1921 рр. Ризький договір, складений між Советами і Польщею 1921 р., визначив державну межу між ССРСР і Польщею по лінії річки Збруч на північ через Волинь, Полісся і далі — через Білу Русь до р. Двини. Таким чином, майже всі західньоукраїнські землі опинилися під Польщею. Але західні союзники не признавали тоді Ризького договору, і справа державної приналежності Галичини, що входила колись у склад Австрії, а потім Західньо-Української Народної Республіки, довгий час була не вирішена, а мала її вирішити

так звана Рада Амбасадорів, тобто представники чотирьох держав: Англії, Італії, Франції й Америки, які як переможці з першої світової війни взагалі вирішували долю повоеваної Європи. І щойно 15 березня 1923 р. Рада Амбасадорів рішила приєднати теж і Галичину до Польщі. Польща зі свого боку зобов'язувалася дати Галичині територіальну автономію і забезпечити українському населенню країни так звані меншостеві права, тобто: рівність перед законом, право на свою мову в публічному житті і право на своє шкільництво. Шанувати вірогідно визнані права української меншости в Польщі зобов'язалася Польща вже раніше в Ризькому договорі.

2. Польське переслідування. Але хоч ті зобов'язання увійшли навіть до польської конституції, Польща їх ніколи не виконала. Навпаки, зараз-таки після окупації Галичини польськими військами поляки почали переслідувати українські національні змагання. Багато українців ув'язнено. Відбувалися часто політичні процеси за дії проти Польської держави, які часто кінчалися суворими присудами. У всіх публічних установах введено польську мову як урядову. В народних школах почали вводити в великій мірі навчання польською мовою, а в українських середніх школах введено навчання деяких предметів польською мовою. Скасовано теж усі українські катедри. Що досі існували у Львівському університеті, що працював українці зорганізували свій тайний університет, що працював підпільно, поки не розгромила його польська поліція. Польська влада наклала цензуру на українську пресу і книжку. Роблено великі труднощі українській кооперації. Вкінці скасовано давню назву «Галичина» і замінено її назвою «Малопольська Виходня», а щоб більше змінити дотеперішній український характер краю, поляки почали насаджувати по західньоукраїнських селах польських колоністів на розпарцельованих землях великих землевласників.

3. Штучний кордон. Щоб поділити українські сили на західньоукраїнських землях, Польща створила штучний культурно-політичний кордон між Галичиною й північно-західніми українськими землями. Ті землі до першої світової війни належали до Росії, тож не мали такого зорганізованого українського громадянського життя, як у Галичині, й тому Польща надіялася, що тим скоріше і тим легше ними цілком завладіє і їх спольонізує. Щоб цей свій плян якнайлегше зреалізувати, Польща вирішила відмежувати ці північно-західні землі від українських національних впливів Галичини, не дозволяючи ні одному центральному українському товариству чи установі, і то як політичним, так і культурним та економічним, закладати там свої філії ані бути з ними в зв'язку. Вкінці польський уряд

почав терористичну акцію проти тамешнього українського православного населення. Озброєні ватаги польських колоністів і польської поліції нападали на українських православних селян і насильно примушували їх до переходу на римо-католицьку віру, сподіваючись, що слідом за цим мусить піти теж польонізація цього українського населення. А коли і те не давало бажаних для поляків вислідів, вони взялися ще за одну, цього разу ще більше жорстоку методу. Щоб знищити православну Церкву, що водночас була теж виразним виявом української національності населення цих земель, зорганізовано брутальне винищування православних церков. Зруйновано їх сотні. Розвалюючи або забираючи під костели українські православні церкви і церковне майно, поляки казали, що вони повертають собі лише те, що колись належало до уніятів. Проти цього страшного злочину поляків протестували і українські православні єпископи, і греко-католицький митрополит Андрей Шептицький, і українські сеймові послы, і українська преса, але все те нічого не помагало; руйнування українських православних церков закінчилося щойно напередодні другої світової війни разом з упадком Польщі. До української католицької Церкви поляки ставилися дещо обережніше, бо ця Церква була в єдності з Римом, з яким Польща була у так званому конкордаті, а крім того, на митрополичому престолі у Львові сидів загальновідомий і цілим культурним світом поважаний митрополит Андрей Шептицький. Та все-таки і українській католицькій Церкві доводилось не раз зазнавати тяжких ударів з боку польської влади і польського громадянства.

4. Самооборона. До березня 1923 р., тобто до остаточного вирішення долі Галичини, українське населення цієї країни жило ще надією, що міжнародні чинники вирішать це питання в користь українців, й тому терпеливо зносило всі польські переслідування в надії, що вони ось-ось скінчаться. Українці не брали теж ніякої участі в державному житті Польщі, як наприклад: в перших виборах до польського сейму, в переписі населення й т. д. Коли ж остаточно віддано Галичину Польщі, українське населення взялося до самооборони, яка пішла двома шляхами: легальним, шляхом парламентської боротьби, і революційним, шляхом безкомпромісової боротьби з польським режимом.

Після признання Галичини Польщею, українське населення брало участь у виборах до державного сейму і вислало до нього своїх послів, які, разом з українськими послами з північно-західних земель, вели на парламентській арені легальну боротьбу за права українського народу. Поруч з тією парламентською боротьбою йшла боротьба легальних українських

політичних партій, головно Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), Радикальної партії та Української Соціал-Демократичної партії. Але ця легальна боротьба на терені сейму і боротьба політичних партій не мала бажаних результатів, і нищення українства не припинялося.

5. УВО. Поруч з легальною боротьбою пішла боротьба українського населення проти польського режиму на українських землях революційним шляхом. Вже в кінці 1919 і на початку 1920 рр. почали з'являтися організовані акти спротиву українського населення проти польської влади. Започаткували їх колишні учасники визвольних змагань, що для тієї мети створили так звану Українську Військову Організацію (УВО). З часом, як акція УВО поширилася серед ширших мас населення, УВО перемінилося в ідеологічно-політичну організацію — Організацію Українських Націоналістів (ОУН). На чолі організації, що була нелегальною, отже підпільною, став сл. п. полк. Євген Коновалець, колишній командир Корпусу Січових Стрільців. Коновалець перебував закордоном і відти керував цілою акцією. Організація Українських Націоналістів не тільки продовжувала акцію Української військової Організації, але ще її скріпила, спираючись на ідеалізм, самовідреченості й дисциплінованості своїх членів. Назовні діяльність ОУН виявилась безкомпромісною боротьбою з польським режимом шляхом різних революційних дій проти польських державних установ, представників польської влади і т. п. В тій революційній боротьбі ОУН дала багато героїчних постатей, що їх пам'ять перейшла вже в історію визвольних змагань українського народу.

6. Пацифікація. Польський уряд відповів на революційну акцію ОУН численними арештами та смертними присудами за революційні напади; коли і це не спинило акції, Польща зорганізувала 1930 р. дику пацифікацію українського населення. По багатьох селах і містах краю роз'їжджали загоны польської поліції і війська, що нищили українські установи, в звірський спосіб катували населення, виарештовуючи багатьох людей і замикаючи їх в тюрми. Переведено теж багато судових процесів з суворими присудами. Тоді розв'язано організацію Української молоді «Пласт» та закрито декілька українських приватних шкіл.

Однак і цей жорстокий наступ Польщі не зламав революційного духа українців. Революційна боротьба не тільки не припинилась, але ще й скріпилась та виявила себе в нових терористичних та саботажних діях, на що польський уряд відповідав все новими й новими репресіями, маючи ціль таки остаточно

знищити український спротив. Не припинило цих репресій і польсько-українське порозуміння, відоме під назвою «нормалізація», на яке пішла провідна легальна українська політична партія — Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО), надіючись, що це доведе до деякого зменшення польського тиску і до припинення, хоч би тимчасово, запеклої польсько-української боротьби. Однак «нормалізація», за винятком незначних і несутніх поступок з боку поляків, не принесла ніякої основної зміни польської політики супротив українців. Не послабила вона теж української революційної акції, тим більше, що загал українського громадянства поставився до «нормалізації» дуже стримано. Польський наступ продовжувався далі, але разом з тим він далі розбивався об тверду поставу українського народу.

7. Культурна та економічна діяльність на західних землях. Найбільші досягнення здобули українці в Польщі на економічному полі. До великих розмірів розрослася передусім українська кооперація. Збільшилося теж приватне торговельне і промислове життя, а для його потреб постали нові фінансові установи. Селянство нашло свою тривку організаційну основу в сільськогосподарській установі «Сільський Господар», у «Маслосоюзі» та сільських харчових кооперативних крамницях. Розвинулося теж українське банківництво.

Не менші осяги були на культурному полі. Розбудовано сильну мережу читалень «Просвіти». Дуже популярним і загально щиро підтримуваним цілим українським громадянством стало товариство «Рідна Школа», яке, у відповідь на нищення Польщею українського публічного шкільництва, завзято підтримувало цілий ряд приватних українських шкіл різного типу. Крім того, край вкрився густою сіткою драматичних гуртків, хорів і т. п. Відновили свою діяльність товариство «Сокил», і постала нова спортивно-пожежна організація «Луг». Не було більшого міста, де не проявляли б своєї діяльності спортивні кружки. В цілому ряді міст і сіл побудовано власні Народні Доми, читальні і т. п. До великих розмірів дійшла українська преса та українські видавництва.

Надійно розвивалася теж українська наука під проводом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Для зовнішнього заманіфестування українського національного життя відбувалися в краю часті маніфестаційні здвиги, з'їзди, різні людні виступи й т. п. А що найважливіше, дуже скріпився тісний контакт між українською інтелігенцією і українським селянством, що у великій мірі спричинилося до тієї єдності усього українського громадянства, яке тим легше відбивало всі наступи, спрямовані проти нього польською владою.

Нині, з історичної перспективи, можна вже сміло сказати, що життя українського народу під Польщею — це період не лише безупинної національної праці, але теж завзятої боротьби в ім'я Української держави, боротьби повної, дуже часто, може, і непомітної, але справжнього героїзму. Український народ на західноукраїнських землях, загартований в цій боротьбі, не втрачав віри в свої сили, а слід за цим і віри в своє краще майбутнє. З такими настроями вступили західні українці в добу подій 1939 року і в другу світову війну.

БУКОВИНА І БАСАРАБІЯ ПІД РУМУНСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Політику безщадного винищення українства вела також Румунія у зайнятих українських областях Буковини й Басарабії.

Басарабію зайняли румуни ще з 1917 р. внаслідок воєнних подій першої світової війни, а Буковину — в листопаді 1918 р. Коли Галичина проголосила державну самостійність 1918 р., українська частина Буковини увійшла в склад Західно-Української Народної Республіки. Але на Буковину вдерлися румунські війська і витиснули слабенькі частини буковинсько-українських добровольців, що мали боронити свій край.

Окупована румунами українська частина Буковини опинилася ще в гірших умовах, як західноукраїнські землі під Польщею. І так, румунський уряд зараз же завів стан облоги, щоб мати необмежену свободу дії. Не визнаючи буковинських українців за окрему націю, а лише за нібито зукраїнізованих румунів, румунський уряд взявся всіма можливими засобами до румунізації країни. В першу чергу знищено усе українське шкільництво: скасовано не лише українські школи, але заборонено українську мову як предмет навчання в школі. В Чернівецькому університеті закрито всі виклади українською мовою. Закрито майже всі українські товариства. Також наказано провідувати по церквах лише румунською мовою. Заборонено всю українську пресу і розв'язано всі дотеперішні українські політичні партії. Українці не мали змоги провести самостійно своїх послів до румунського парламенту. Навіть українські назви місцевостей замінені румунськими, щоб таким чином зовсім затерти український характер країни. Та мимо всіх цих заходів румунського уряду українське населення Буковини стояло в повній опозиції до румунізації, особливо коли в 30-х роках поширилися в країні націоналістичні впливи. Тоді теж вдалося добитися деяких успіхів у віднові українського національного життя як видавання часописів та організування

деяких громадських установ. Буковинські українці вийшли з боротьби з румунським наступом ще більш зміцненими, а коли прийшла друга світова війна, вони мали великі надії, думаючи часто державницькими категоріями. Натомість Басарабія, за малими лише проявами, не дійшла до національного відродження.

XVII. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

1. Під Мадярщиною. В протилежності до решти українських земель, що силою були окуповані чужими владами, Закарпаття на основі договорів перейшло в склад новоутвореної після світової війни держави — Чехословацької Республіки як автономна країна.

До кінця першої світової війни Закарпаття було під малярською владою й жило в дуже тяжких умовах. Мадяри вели на Закарпатті безоглядну маляризаційну політику, при цьому зовсім не дбаючи ані про культурний, ані про економічний стан населення. Відні, переважно гірські, села жили дуже нужденним життям, часто навіть голодуючи. Національна свідомість українського населення була дуже мала. Шкіл було мало, та й ті були малярські. В країні існувала велика неписьменність. Заборонено видавання українських книжок і української преси. Навіть Церкву використовували мадяри для денационалізації українців. А проте, незважаючи на цей довгий, бо майже тисячолітній, малярський гніт, в українського населення Закарпаття не завмирало почуття спільноти з українським народом, що найкраще виявилось після розвалу Австро-Угорщини 1918 р. Тоді-то українське населення Закарпаття заявило свою приналежність до Західньо-Української Народної Республіки. Галицько-українські війська ввійшли навіть тоді на Закарпаття, але були занадто слабкі, щоб тут довше вдержатися. Тоді Закарпаття, щоб знову не потрапити під малярський режим, добровільно прилучилося до Чехословащини і отримало урядову назву «Підкарпатська Русь».

2. В прилученій до Чехословащини країні були куди кращі умовини життя, як за Мадярщини, що й використало українське населення для поступової розбудови свого громадсько-політичного і національно-культурного життя. Перш за все розбудовано народне, а частинно середнє шкільництво і виросли значні кадри місцевого національного свідомого учительства, що відіграло опісля поважну роль в національному і політичному відродженні закарпатської України. Власними силами розбудували

закарпатські українці свої культурно-освітні й економічні установи. Виросли теж нові кадри українських громадських і політичних діячів, що почали формувати в країні нове українське політичне життя, якого досі тут не було.

Як традиційні русофіли, чехи вважали Закарпаття мостом до майбутньої демократизації Росії й тому штучно спинювали цей стихійний розвиток українства на Закарпатті, піддержуючи тут місцеве москвофільство. Одночасно чехи вели в країні свою асиміляційну політику й не поспішали дати Закарпаттю автономію, до чого зобов'язалися. Але всі ці заходи чеської центральної влади не могли вже стримати загального національного розвитку українців Закарпаття, тим більше що важке міжнародне положення в 1935—1938 рр. давало місцевому українському населенню надію на одержання автономії, що її здійснення чехи так довго зволікали. Так воно і сталося.

Політичні події, що вже 1938 р. почали назрівати в Європі, не тільки прискорили реалізацію автономії «Підкарпатської Русі», але напередодні другої світової війни Закарпаття вступило на шлях державної самостійності.

3. Від «автономного краю» до самостійної держави. Коли Гітлер, після прилучення Австрії до Німеччини, приступив до прилучення так званого Судетського Краю, що досі входив у склад Чехословащини, чеський центральний уряд, щоб рятувати державну цілість Чехословацької Республіки, погодився на автономію для Підкарпатської Русі. Тоді чехословацький парламент ухвалив новий конституційний закон, яким Чехословащину перетворено на федеративну республіку, а Карпатську Україну визнано автономним краєм з власним крайовим урядом і власним крайовим сеймом. Карпатська Україна вступила скорими кроками на новий шлях свого національного життя, виявляючи при цьому, крім великого ентузіазму, ще й велику дисциплінованість і самопосвяту для добра рідного краю. Виявилось це найкраще в беззастережній підтримці свого уряду, в налагодженні державного життя, упорядкуванні господарських, культурних і культурно-освітніх справ та в створенні своєї власної сили, що під назвою «Карпатська Січ» перейшла з славою до історії визвольних змагань українського народу. Наглядним доказом національної дисциплінованості українців Карпатської України треба вважати вибори до крайового сейму. У цих виборах народ Карпатської України майже всі голоси віддав на національний список. Треба було ще тут підкреслити той факт, що в розбудові «Карпатської Січі» дуже активну участь взяли українці Західної України, зокрема націоналістична молодь, яка від осені 1938 р. масово переходила через Карпати до Карпатської України.

Тим часом долю Закарпаття вже вирішив Адольф Гітлер, що давно вже погодився на окупацію Карпатської України мадярами. І саме напередодні відкриття першого сейму мадярське військо перейшло кордони Карпатської України, що їх боронили лише невеликі відділи карпатських січовиків. Та незважаючи на те 15 березня 1939 р. зібрався в Хусті Карпатський Сейм на своє перше засідання, і на ньому святочно проголошено Карпатську Україну самостійною державою. Президентом нової держави обрано відомого і заслуженого українського громадського діяча Закарпаття отця Августина Волошина.

4. В героїчній боротьбі за самостійність. Однак Карпатська Україна не вдержалася довго. Після проголошення її державної самостійності мадяри вдарили цілою силою на Закарпаття. Все населення країни стало до оборони zagrożеної батьківщини. До бою, крім «Карпатської Січі», пішла навіть шкільна молодь під проводом своїх учителів. П'ять за п'ять вони боронили свою молоду державу. І хоч своїми трупами встелили вони шляхи, гірські плаї, якими наступав ворог, але встояти не було сили. Ворог перемаг, і молоденька держава, сполукана кров'ю найкращих синів, впала під ударом більших ворожих сил. Президент держави разом з членами уряду покинули країну, відкидаючи всяку співпрацю з окупантом. Занявши Карпатську Україну, мадяри люто мстилися на її війську і населенню та розгромили всі національні здобутки, придбані за двадцять років приналежності країни до Чехословаччини й за короткий час самостійного державного життя.

Постання самостійної держави Карпатської України має велике всеукраїнське значення. Карпатська Україна своєю героїською обороною включилась до всь українських визвольних змагань за самостійну і соборну Україну. Це мало великий вплив на дальший розвиток подій на всіх українських землях.

ХVIII. УКРАЇНЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

1. Еміграція. Національні катастрофи, що в 1919—1920 рр. впали на українські землі й український народ, спричинили велику еміграцію українців. Українські емігранти розбрелись по цілій Європі.

Українська еміграція між двома світовими війнами була в повному розумінні слова політичною еміграцією. Поза межі рідних земель вийшли тоді з України в переважній більшості вояки українських армій і ті цивільні особи, що в якійсь небудь спосіб були причетні в будівництві української державности: Пізніше ряди української еміграції поповнялися ще українською молоддю, яка, не маючи змоги з політичних причин студіювати на рідних землях, ішла на студії на чужину.

2. Найбільші скупчення української еміграції були в Чехословаччині і в Польщі, а менші — в Австрії, Німеччині, Франції, Бельгії, Югославії, Італії і інш. Початок еміграції дали ті частини Української Галицької Армії, які внаслідок прориву поляками українського фронту навесні 1919 р. були відтязі від решти українських частин і через Карпати перетяїшли до Чехословаччини. Тут їх роззброїли і примістили в таборах. Вони зберегли свою внутрішню адміністрацію. В тих військових таборах розвинулося незабаром дуже живе культурно-громадське життя: постанали школи, різні фахові курси, театри, хори, музичні з'єднання й т. п., а багато старшин і стрільців, яким світова, а потім українська визвольна війна перервали високошкільні студії, роз'їхалися по чеських університетах, містах і там з допомогою чеського уряду докінчували свої студії. Українські військові табори поповнювалися ще якийсь час українськими вояками — втікачами з польських таборів полонених. Влітку 1920 р. прийшла на Чехословаччину ще одна частина Української Галицької Армії, а саме та, що була в складі УНР і в час большевицького наступу на Польщу 1920 р. продерлася на Чехословаччину.

3. Другою більшою хвилею української галицької еміграції була цивільна еміграція, що восени 1919 р. разом з урядом диктатора Західньо-Української Республіки перейшла з України через Румунію на захід. В своїй більшості ця еміграція осіла у Відні, де спинився й уряд диктатора.

Коли в листопаді 1920 року армія Української Народньої Республіки, після невдачі збройних визвольних війн, покинула Наддніпрянщину й перейшла до Галичини та була згодом інтернована по таборах в Польщі, почалась численна еміграція з східних українських земель. В Польщі осів спершу Головний Отаман Симон Петлюра з цілим урядом УНР. Коли ж 1921 р. Головний Отаман виїхав з Польщі і осів в Парижі і коли з таборів інтернованих вояків УНР більшість почала переходити з Польщі на захід, найбільшим скупченням української еміграції стала Чехословаччина.

Чехословацький уряд поставився до української еміграції дуже прихильно. Сталося це завдяки довголітньому голові держави, президентові проф. Томі Масарикові, визначному філософові і щирому приятелю українського народу. За видатною матеріальною допомогою чехословацького уряду постала українська гімназія, Український Вільний Університет, Українська Господарська Академія, Український Високий Педагогічний Інститут і цілий ряд інших наукових та культурних установ, між якими слід, зокрема, згадати Музей Визвольної Боротьби України. Поставали теж численні громадські організації, видавництва, клуби, хори і т. п. Чехословацький уряд взяв на своє утримання також українську молодь, що студіювала у різних високих школах Чехословаччини. Велика частина української еміграції осіла на Закарпатті, де вона у значній мірі причинилася до розвитку української національної свідомости й розбудови тамешнього українського національного життя. Можна сміло сказати, що чеська Прага поруч Львова стала найважливішим культурним осередком українського національного життя за межами радянської України.

З інших осередків української еміграції треба ще згадати Берлін, з його Українським Науковим Інститутом, апостольською Візитатурою Греко-Католицької Церкви, та Варшаву з Українським Науковим Інститутом і цілим рядом культурних та громадських українських установ.

4. Історичне значення української еміграції, що постала та існувала між двома світовими війнами, велике.

На еміграції перебував екзильний уряд Української Народньої Республіки, а деякий час також Західньо-Української Народньої Республіки. Тут перебував теж провід Організації Українських Націоналістів, що керував підпільною революційною боротьбою на рідних землях. На еміграції жив і працював провідник українських націоналістів сл. п. полк. Євген Коновалець, і тут він згинув геройською смертю — на вулиці голландського міста Роттердаму — 23 травня 1938 р. від розриву бомби, підкиненої рукою московського большевицького агента. Українська еміграція, одушевлена однією думкою повернення рідному краю волі й незалежності, гідно сповняла своє політичне завдання. Вона репрезентувала українську думку перед вільним світом. Вона ширила весь час ідею самостійности Української держави й цим піддержувала своїх земляків на рідних землях під чужою окупацією. Українська еміграція творила теж духовні цінності, які мають велике значення для загального розвитку української культури.

ХІХ. УКРАЇНА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Друга світова війна почалася, властиво, вже 1 вересня 1939 р., коли-то Німеччина, забезпечена договором з ССРР, вдарила на Польщу. Німецько-польська війна тривала дуже коротко, бо лише 17 днів — і Польща була розгромлена. Німецькі війська зайняли землі по Сян і Буг, а землі за Сяном і Бугом, тобто Волинь і Галичину, зайняли, згідно з умовою між Німеччиною і ССРР, советські війська. Одночасно розгорілась війна і на заході, бо Німеччина воювала з Францією, Англією, Бельгією, Голляндією. Пізніше приступили до війни з Німеччиною також З'єднані Держави Америки. На боці Німеччини воювали Італія, Румунія, Угорщина і Словаччина. Перші успіхи німецьких військ були величезні. Німці зайняли Бельгію, Голляндію, обсадили майже цілу Францію, потім ще Норвегію й Данію, Балканський півострів, а вкінці через Італію перекинули фронт до Африки, де виперли союзні англійсько-американські війська аж до кордонів Єгипту. Тим часом німці зірвали умову з ССРР і 22 червня 1941 р. пішли війною на ССРР. І на протисовєтському фронті німці мали спершу величезні успіхи. Вже в дуже короткому часі дійшли аж під Ленінград, Москву, Кавказ і до Волги. Бої затяглись, аж вкінці економічно й мілітарно вичерпана Німеччина не була в силі далі протиставлятися сконцентрованому наступові всіх союзників на всіх фронтах, і почався загальний відступ німецьких військ і то як на східньому фронті, так і в Африці. До цього прийшла висадка американських і англійських військ у північній частині Франції, і німецький фронт на заході покотився назад. Незабаром скапітулювала Італія, а коли союзні війська ввійшли на територію Німеччини і там скоро посувалися вперед, не було вже для Німеччини іншого виходу, як скапітулювати. Сталося це 8 травня 1945 року. За два місяці скапітулювала також Японія, що була союзником Німеччини у другій світовій війні.

В який же спосіб відбилися події другої світової війни на Україні?

2. Концентраційний табір в Польщі. З вибухом війни поляки скріпили дотеперішній терор проти українців численними арештами й висилкою до концентраційного табору. Українці в Польщі надіялися, що німецька перемога полегшить їх дотеперішнє положення. Але сталося інакше. За німецько-совєтською умовою до війни включився ССРР і 17 вересня

1939 р. зайняв західноукраїнські землі аж по лінію Сян—Буг. Під німецькою окупацією опинились лише Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшся.

3. Большевики, окупуєчи західноукраїнські землі, почали влаштувати все на свій лад. На західноукраїнські землі наїхало повно енкаведистів і партійного апарату, під яких охроною почалась скорим темпом совєтизація західноукраїнських земель.

В першу чергу большевики провели вибори до так званих Народних Зборів, які мали проголосити прилучення Західної України до Советського Союзу, що й сталося вже в жовтні 1939 р.

В скорому часі большевики почали заводити свою адміністрацію. Вони звернули увагу на опанування шкільництва, пристосовуючи до нього шкільну советську систему і вводячи обов'язкове навчання російської мови, а усуваючи навчання релігії. Всі більш відповідальні місця в шкільництві обсаджено людьми, присланими із підсоветської України. Існуючі тут досі наукові установи перетворено на советський лад, і вони мусли тепер головним чином працювати в чисто комуністичному дусі. Крім того, створено низку нових пропагандивно-освітніх установ советського типу, з завданням допомагати советизації країни.

Про якесь українське національно-політичне життя не було, розуміється, й мови. Розв'язано всі українські товариства й організації. Виарештовано й заслано в глиб Росії численних активних українських громадян, а багато з них втекли на німецький бік. Політичні українські партії самоліквідувались. Тільки в підпіллі діяла Організація Українських Націоналістів. Великі зміни зайшли теж в економічному житті: націоналізовано банки й велику промисловість, а на селян наложено тяжкі збіжжєві та харчеві контингенти і примушувано їх вступити до колгоспів.

В липні 1940 р. большевики, маючи на це згоду Німеччини, включили до складу Радянської України ще північну Буковину і українську частину Басарабії. І на цих землях большевики завели скоро свої порядки так, як це зробили були на західноукраїнських землях.

4. Генеральна Губернія. Іншим життям жили ті західноукраїнські землі, що опинилися під німецькою окупацією. Українські землі на захід від Сяну—Бугу увійшли до складу так званої «Генеральної Губернії для окупованої польської території», що була створена в жовтні 1939 р. і яку пізніше під назвою «Генеральна Губернія» проголошено побічним краєм Німеччини.

Вже зараз з перших тижнів німецької влади українці Генеральної Губернії взялися інтенсивно до самоорганізації і до всебічної національно-громадської праці. В дуже скорому часі позначились великі досягнення на різних ділянках культурного й господарського життя, а то навіть там, де внаслідок дотепершньої польської політики українське населення було під оглядом національно-культурним досить відстале, як, наприклад, на Лемківщині і Холмщині. Дуже видатну роль в цій праці відіграли українці — втікачі з зайнятих большевиками західних українських земель. По всіх більших осередках постали українські громадські організації з метою розбудувати культурне і громадське життя, заступати українські інтереси перед німецькою окупаційною владою та допомагати втікачам. Зорганізовано сотні українських шкіл, відновлено і створено нові освітні товариства, посилено організацію молоді, навіть самоуправа перейшла частинно в українські руки. Тоді розвинулася також українська кооперація. Для скоординування всієї тієї праці створено централю українського життя, а саме «Український Центральний Комітет» (УЦК), який керував тією діяльністю й організував її.

В Генеральній Губернії діяла далі Автокефальна Церква під проводом митрополита Діонісія, що мав свій осідок у Варшаві; заходами УЦКомітету митрополит Діонісій висвятив двох єпископів-українців: архієпископа для Холмщини і Підляшся і єпископа для Краківщини та Лемківщини.

Натомість слабшою була на території Генеральної Губернії національно-політична діяльність українців. Не діяла тут ні одна легальна політична партія, але працювала в підпіллі Організація Українських Націоналістів, що відіграла на зайнятих німцями українських землях дуже поважну роль українського політичного чинника. На жаль, в цій організації настав незабаром розкол на дві групи: одну, що її очолював Андрій Мельник, і другу, так звану Організацію Українських Націоналістів-революціонерів під проводом Степана Бандери. Загострення советсько-німецьких відносин і надія на недалекий конфлікт на сході пожвавили дещо українське політичне життя в Генеральній Губернії.

5. Німецько-советська війна. 22 червня 1941 року вибухла німецько-советська війна, а з її вибухом змінилися відносини на всіх українських землях.

Німецькі війська пішли у своєму наступі скоро вперед, розгромивши впродовж короткого часу більші большевицькі армійські з'єднання. До цих їх перших перемог у великій мірі спричинилося те, що сотні тисяч червоноармійців, головно українців, ішли добровільно в німецький полон, в переконанні,

що німецькі війська несуть основну зміну в Україні. Також і цивільне населення не захотіло евакуюватися на схід, під впливом вістей, що за німецькими військами йде в Україну уряд самостійної держави. Дуже скоро майже всю територію України опанували німці.

Перших воєнних потрясень і нещастя зазнало українське населення вже при першому відступі радянських військ. Большевики помасакрували по тюрмах десятки тисяч українських в'язнів, яких не могли зі собою забрати, як, наприклад, у Львові, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Станіславі, Дубні, Луцьку, Вінниці й ін. містах. Вони понищили промислові об'єкти, залізницю, харчові запаси, врожай. Знищено Дніпропетровську електростанцію, у Донбасі затоплено більшу частину копалень і т. п. Большевики примусово вивезли на схід українських вчених, письменників, митців, акторів, а тих, хто ухилявся від евакуації, арештували, а то й розстрілювали. Не диво, що всі ті страхотні будили в населення віру, що з приходом німців в Україну скінчиться вже раз те большевицьке пекло, в якому довелося досі жити українському народові, і що тепер буде можна зажити вільнішим, не лише особистим, але й загальнонаціональним життям. Тож зараз після звільнення від большевиків народ кинувся до праці. На рідні землі почали повертатися з еміграції кадри українських громадських і культурних діячів, а обидві групи Організації Українських Націоналістів кинули на звільнені від большевиків терени найкращих своїх представників до праці на місцях. 30 червня 1941 року члени ОУН, яку очолював С. Бандера, проголосили відновлення української державности.

6. Німці в Україні. Німці дуже скоро показали, що їм цілком не йде про український народ, ані про його державницькі змагання, а лише про те, щоб з України зробити німецьку колонію й таким чином дістати новий життєвий простір для німецького народу. Зараз-таки після проголошення відновлення української державности німці придушили цілу політичну акцію.

Після перших успіхів на східному фронті німці зорганізували управління окупованими на сході територіями. В системі цього управління українські землі поділено. Галичина (так званий Дистрикт Галичина) була приєднана до Генеральної Губернії, північне Подляшшя було безпосередньо включене до Німеччини; Басарабію й цілу Буковину, як також здобуту частину Правобережжя між Вугом та Дністром, віддано Румунії, як так звану «Трансністрію»; з основної маси окупованих земель, тобто з Правобережжя й Лівобережжя, створено так званий «Райхскомісаріят України». Райхскомісаром призначено

Еріха Коха, що виявився опісля кривавим катом України. Східні прифронтові області України підлягали військовому командуванню.

7. «Райхскомісаріят». В Райхскомісаріяті запанували жахливі відносини. Спершу, як довго управління було ще в руках військового командування, на всіх звільнених від большевизму східних українських землях почало буйно розвиватися українське національне життя. З подиву гідним запалом українці взялися за відбудову нашого національно-культурного життя. Почали виходити численні часописи, підготовлялися книжкові видавництва, організовано театри, хори, капелі та почали творитися мистецькі й фахові об'єднання. Заплановано широку розбудову українського шкільництва. Відновили працю деякі відділи Академії Наук, а навіть почали навчання Медичний і Політехнічний Інститути.

Не менш жвава праця пішла й на економічному полі. Селяни, не дивлячись на дуже тяжкі умови, почали збирати врожай. В промислових центрах робітники самочинно бралися до відбудови фабрик і копалень. Почала теж відживати знищена большевиками українська кооперація.

Стихийно почало відновлятися і церковне життя. Священники, що збереглися, хрестили багато дітей, а часом і молодь, уділяли інші Св. Таїнства та служили св. Божественну Літургію. Організовано церковні ради. Також висвячено єпископів Української Автокефальної Церкви і Української Автономної Церкви.

Але вже дуже скоро обставини змінилися, особливо коли постав «Райхскомісаріят», що мав бути для німців лише колонією й тому Україна мала бути для них лише джерелом харчування та простором для розвитку їх життя («Лебенсraum»). Німці не мали наміру дозволяти на розвиток українського національного чи культурного життя. Таким шляхом повели вони свою окупаційну політику на землях «Райхскомісаріату». Німці наклали контрибуції на громади, стягали харчові контингенти та вивозили з України до Німеччини на примусові роботи не лише сотні тисяч української молоді, але і старших чоловіків та жінок, де вони, як фабричні чи сільськогосподарські робітники, жили в жахливих умовах справжніх рабів. Крім того, німці залишили в Україні так загальнознаменавиджені колгоспи. Все це діялось за точно продуманим планом і за інструкцією самого Гітлера.

Так само жорстоко придушено все українське культурне життя. Всі культурно-освітні товариства, що поставали були на терені «Райхскомісаріату», зліквідовано, а їх провідників знищено. Змінено або й знищено членів редакцій українських

часописів, а багато часописів зовсім заборонено. Заборонено всі школи для українського населення, за винятком початкових. Перестали функціонувати бібліотеки й музеї, пограбовані німцями. Театри мали завдання обслуговувати лише німецьких вояків і німецьких урядовців. Як пізніше виявилось, і це все нищення українського національно-культурного життя йшло за пляном і окремими інструкціями, в яких між іншим було таке: «Ніхто не повинен знати, і це не повинно спиняти нас перед вживанням остаточних заходів, як виселювання, розстрілювання, і ці засоби ми будемо застосовувати». І дійсно, німці застосовували ці засоби. Всякий спротив лаmano безоглядним терором. Тюрми були переповнені, а розстріли були часті.

На тій території східних українських земель, які весь час німецької окупації були під військовим управлінням, умови життя для українського населення були дещо кращі і були хоч деякі можливості для культурної праці.

У Галичині, яку злучено з ГГ, відношення німців супроти українців було краще, як на інших українських землях, наприклад, як в «Райхскомісаріаті», хоч і в ГГ панував суворий поліційний режим. Єдиною українською громадською організацією, на яку німці дозволили, був Український Крайовий Комітет, який опісля об'єднано в одну організацію з Українським Центральним Комітетом. Німці намагалися якнайбільше обмежити українців в політичній ділянці, а дозволяли лише на деякі вияви праці на культурному полі, як, наприклад, в шкільництві та загальноосвітньому секторі. Розвивалося досить широко українське мистецтво, зокрема театр. На деякі перешкоди натрапляла видавнича і пресова діяльність. Уся низова адміністрація й самоуправа, як теж судівництво, а частинно й господарство були в більшій частині в українських руках.

Економічний стан краю був дуже важкий. Село мусіло віддавати дуже високий харчовий контингент, а також з Генеральної Губернії висилало людей на примусову працю до Німеччини. По містах панував голод. І тут, в Генеральній Губернії, кожний, хоч би і найменший спротив лаmano безоглядним терором. І тут відбувалися часті арешти й розстріли, особливо в рядах українських націоналістів, які часто прямо виступали проти німецької політики на Україні і проти німецького окупаційного режиму.

8. Український спротив. Німецька безоглядна протиукраїнська політика з її жорстоким винищуванням проявів українського національного життя в «Райхскомісаріаті» викликала спершу, може, й самочинний, а потім уже організований україн-

ський спротив. Він проявлявся формою саботажу, терористичних дій, а вкінці — партизанського збройного протинімецького руху, що мав чисто український національний характер. Особливо сильно розвинувся цей партизанський рух тоді, коли побиті під Сталінградом німецькі війська почали відступати на захід. Найсильніше розвинений партизанський рух був у той час в районах північної Волині і майже на цілому Поліссі, головню під проводом Тараса Боровця (псевдонім Бульба), що вів свою акцію за пляном військових старшин УНРади. Але згодом такі рухи почали проявлятися і в інших частинах українських земель, особливо в Галичині. З цих партизанських відділів розвинулась Українська Повстанська Армія (УПА) під проводом сл. п. Тараса Чуприяки-Шухевича. Для координації цієї боротьби на терені краю постала 1944 р. Українська Головна Визвольна Рада.

9. Українська Дивізія. Українці ще під час переможного походу німців на схід домагалися творення українських збройних сил проти большевиків. Але німці ці домагання тоді рішуче відкинули. Погодилися на це щойно тоді, коли їх воєнне положення стало вже дуже тяжке і коли вже їм загрожувала катастрофа на східному фронті. Щойно тоді, а було це восени 1943 року, створено одну піхотну дивізію під назвою «СС-дивізія Галичина». Згодом цю назву змінено на «Перша Українська Дивізія». Основним мотивом з українського боку для створення дивізії було: дістати в українські руки зброю і організованю збройною силою виступити проти большевиків, що повинно стати теж важливим моментом в майбутній українській визвольній політиці. Дивізія мала теж стати добре вишколеним зав'язком майбутньої української армії. Дивізію мали вжити лише до боротьби з большевиками. У зв'язку з творенням української дивізії німці не дали українцям ніяких політичних зобов'язань.

Від осені 1943 р. німці зазнавали на східному фронті одної поразки за одною, а навесні 1944 р. советські війська зайняли вже найбільше на схід висунену частину Галичини. Тоді саме на протибольшевицький фронт виступила дивізія, що в бою з переважаючими силами советських військ під Бродами зазнала величезних втрат. Рештки дивізії перенесено потім на Словаччину і поповнено новим набором так, що вона стала знову боєздатною. В останній фазі війни перекинено дивізію на південно-західний протибольшевицький фронт в Австрійських Альпах, де вона, використавши тодішню ситуацію на цьому фронті, перейшла на бік союзних англійсько-американських військ, не сплямивши нічим українського національного прапору, під яким вона воювала.

В травні 1945 р. закінчилися воєнні дії на всіх фронтах капітуляцією Німеччини, а всі українські землі, цього разу вже з Карпатською Україною, опинилися під більшовицькою окупацією.

XX. УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Більшовицька окупація. Восени 1944 р. совєтські війська дійшли до найдалі висунених на захід меж української національної території. Таким чином, вже тоді майже всі українські землі піддалися під більшовицьку окупацію. Згодом на основі совєтсько-польського договору більшовики віддали Польщі цілу Лемківщину, Посяння разом з містом Перемишлем, цілу Холмищину і Підляшшя та частину українських повітів: Рава-Руська, Сокаль і Любачів. Українське населення цих земель виселено на схід, а на його місце поселено поляків. Крім того, до Білоруси прилучено чисто українські райони з містом Пінськ і Берестя. При Чехословаччині залишилися карпатська частина Лемківщини, так звана Пряпівщина. Коли засновано Організацію Об'єднаних Націй, УРСР стала її членом.

Ставши панами всіх українських земель, більшовики приступили до поширення й закріплення на них свого режиму з усіма тими страхіттями, що в'яжуться з тим поняттям.

2. Русифікація України. Перш за все більшовики взяли за послідовне нищення національного обличчя України прихованою русифікацією краю. Щоб того досягти, більшовицько-московський режим намагається різними способами не допускати до самостійності української культури і звести її до рівня відгалуження російської культури. Зокрема, дуже інтенсивно і прискорено переводять русифікацію в школі, літературі, пресі, театрі, радіо, кіні, отже, на всіх ділянках, на яких найвиразніше виявляється національне обличчя культури кожної нації на світі. Навіть наука мусіла піти на послуги цього обмозковцтва. Ба, що більше: саму назву «український» змінюють дуже часто назвою «південний».

3. Нищення Українських Церков. Більшовики заявляють перед світом незгідно з правдою, немов-то в ССРС є релігійна свобода. В дійсності ж більшовики безщадно знищили українську католицьку та православну Церкви, а інші Церкви переслідують під різними позорами.

Плянове знищення української католицької Церкви (що називалася греко-католицька) почали більшовики після смерті митрополита А. Шептицького (помер 1 листопада 1944 р.). Ув'язнивши Митрополита Йосифа Сліпого і всіх інших українських католицьких єпископів в Галичині (в квітні 1945 р.), більшовицька влада насильно перевела відлучення Греко-Католицької Церкви в Галичині від Апостольської Столиці в Римі (в березні 1946 р.) і прилучення цієї Церкви до некатолицької Російської Церкви. Священників, які не хотіли перейти до некатолицької Церкви чи ставили спротив тій московсько-більшовицькій акції, арештовано й заслано на Сибір, а деяких навіть розстріляно. Подібна доля зустріла й багато тисяч вірних. Більшовицька влада заборонила існування й належання до Греко-Католицької Церкви, отже, цю Церкву поставила поза своїм більшовицьким законом.

Українська католицька Церква в Галичині почала вести свою діяльність підпільно.

Ніяких прав в ССРС не має також Українська Автокефальна Церква, яку більшовики також переслідують.

Церкві, об'єднаній з Російською Церквою, дозволили більшовики існувати, але її діяльність вони обмежили й використовують її в деяких випадках як своє знаряддя. Також забороняють вони належати до тієї Церкви (як і до кожної іншої Церкви) членам комуністичної партії і комсомолу та відповідальним службовцям. Людей, що вірять в Бога і ходять до церкви, усувають вони з відповідальнішої праці. В 1960-х роках почали більшовики ступнево замикати церкви по селах, подаючи різні причини, як незаплатення парохією податку, який вони щораз збільшують, недостача священників і т. ін., та збільшили вони значно безбожницьку пропаганду.

4. Новітнє кріпацтво. Не обійшлося без переслідування і на економічному полі. На східних українських землях негайно відновлено в цілому колгоспну систему, яка за німецької окупації прийняла дещо легші форми, а на західних почали більшовики насильно заводити колективізацію з усіма тими страхіттями, які пережило східноукраїнське селянство з боку так званої загальної колективізації.

Разом з тим більшовики приступили до так званого «укрупнення» колгоспів, при якому руйнували дотеперішні селянські оселі, а селян переносили до великих агроселищ. Селяни в агроселищах перетворювалися на сільських робітників, залежних від комуністичної держави і контрольованих нею.

Крім того, ССРС використовує Україну під господарським оглядом, зокрема її земні багатства. Взагалі всю економіку

України большевицький уряд веде не з точки зору корисності для самої України, а з точки зору потреб цілого ССРСР. Також знаємо, наприклад, що грошовий чистий прибуток з господарства України з 1964 р. передано до центрального уряду ССРСР.

5. Спротив окупантові. Але все то не зламало національного духа українського народу і його змагань до волі! Вже тоді, коли советські війська у своєму наступі проти німців все далі й далі посувалися на захід українських земель, український народ своїми революційно-повстанчими силами почав ставити рішучий спротив новому окупантові.

Найяскравіше виявився спротив воюючої України в діях Української Повстанської Армії, що була під проводом сл. п. Тараса Чупринки-Шухевича. Великі бої між українськими повстанцями, українським підпіллям і советськими військами припали на 1945—1947 рр. Тоді відбувалися українські повстанські рейди по Україні і в сусідніх краях. Щоб зламати цей спротив, большевики склали окрему умову з Польщею й Чехословаччиною і спільними силами вдарили на українські повстанські сили.

Після того УПА ще якийсь час вела боротьбу, але вже в формі дії підпілля, яка мала ціль втримувати політично-військову організацію, поширювати українські національні ідеї і погляди, перешкоджати протиукраїнським заходам большевицької Москви тощо.

XXI. УКРАЇНЦІ ПОЗА МЕЖАМИ РІДНОГО КРАЮ

1. Нова еміграція. Восни дії, що в час другої світової війни відбулися на українських землях, спричинили велике переселення українського населення на захід, поза межі рідного краю. Вже до закінчення війни німці вивезли з України котре три мільйони людей на примусові роботи до Німеччини. Коли ж прийшов відступ німецьких військ з України, то з відступаючими військами подалися на захід сотні тисяч українців, які рятували своє особисте життя від мук, заслання і смерті, що чекала їх від нової большевицької окупації. Втікали молоді і старі, селяни й інтелігенція, втікали цілі сім'ї, лягаючи все, що мали. Йшли в далеке, чуже невідоме, йшли на тернистий шлях нової української еміграції. Почався, як каже український історик тих часів, «великий всеукраїнський ісход». Всеукраїнський, бо йшов він з усіх без винятку українських земель.

2. Примусова репатріація. В перші часи аж до кінця 1945 р. положення української еміграції було дуже тяжке, а в деяких випадках навіть трагічне. Тих, які були на території, зайнятій советською армією, большевики відразу вислали до ССРСР — «на родину», як вони казали.

Далі мала відбутися репатріація теж і з теренів, зайнятих американськими, англійськими і французькими військами. Західні союзники не розуміли того, чому українці й інші національності зі сходу не хотіли вертатися на свою батьківщину. Крім того, західні союзники мали окремий договір з ССРСР, як своїм тодішнім союзником, щоб цих людей репатріювати. Чималу роль в примусовій репатріації відіграло й те, що большевики представляли перед західними союзниками тих людей, які не хотіли вертатися, каляборантами, що бояться кари за співпрацю з німцями. Репатріаційну акцію проводили окремі советські комісії. Вони намагалися силоміць забирати і тих людей, які не хотіли вертатися на батьківщину, окуповану большевиками. Ті люди старалися вирватися з рук большевицьких репатріаційних комісій. Багатьох це вдалося, але були випадки, що большевики вивезли насильно багато людей до ССРСР.

2. Українці в Західній Німеччині та Австрії. На початку 1946 р. в Західній Німеччині і Австрії залишилося коло 200 000 українців. Куди менше було їх у Франції, Італії й ін. західно-європейських краях. Це була найбільша досі відома в українській історії еміграція. Разом з еміграцією інших національностей вона підпала під опіку окремих організацій, що їх створили Об'єднані Нації для всіх тих, які були силоміць вивезені на примусову працю до Німеччини, і для тих, що були переслідувані нацистським режимом з релігійних, політичних чи расових мотивів. Всіх цих визнано так званими переміщеними особами «ДП» (дійсплейде персонс). Такою організацією була так звана «УНРРА» (Юнайтед Нейшенс Реліф енд Регабілітейшен Адміністрейшен), а опісля — так звана «ІРО» (Інтернешенел Рефюджіс Організаейшен), що свої завдання поширило теж на переселення переміщених осіб. Згодом приписи лібералізовано і права переміщених осіб признано також тим людям, яких переслідували й інші тоталітарні режими, отже, й большевицький тоталітарний режим.

А. На тій підставі, що кожний емігрант, який підпав під опіку цих організацій, мав право користуватися безплатним харчуванням і мешканням в таборах, переважна більшість української еміграції жила саме в таких таборах. Такі українські табори почали творитися по всіх окупаційних зонах, розуміється, залежно від місцевих умовин, і вони перетривали

аж до закінчення основного переселення емігрантів до заоканських країв, тобто до кінця 1951 р. Спершу адміністрація цих таборів була в руках УНРРА, а опісля табори дістали свою, отже, українську самоуправу, обрану загальними виборами мешканців таборів. В чисто таборових справах ця самоуправа підлягала органам ІРО, а по лінії українсько-громадській — Центральному Представництву Української Еміграції (ЦПУЕ). ЦПУЕ було створене як координуючий і керівний чинник для всього організованого збірного життя української еміграції. Згодом ЦПУЕ розрослося вповажну установу, яка своїми відділами охопила дійсно всі ділянки українського життя, а саме: культурно-освітню, економічну, правної і соціальної опіки, громадського судівництва і т. п.

Нова українська еміграція за час свого існування в Європі створила незвичайно великі національно-культурні і громадські цінності.

Б. Зараз від початку свого існування українська еміграція взялася до організації українського шкільництва й української преси. Використовуючи велику наявність досвідчених педагогів, створено цілу сітку українських шкіл: початкових, середніх, різних фахових та дитячих садків. Відновили свою діяльність організації молоді. Розбудовано теж дуже скоро українське високе шкільництво. Відновлено перенесений з Праги Український Вільний Університет і Український Техніко-Господарський Інститут (УТГІ) та створено Українську Високу економічну школу. Усе це українське шкільництво творилось серед незвичайно тяжких умовин, а проте дало великі успіхи. Це гордощі української еміграції, це золота її сторінка.

Одним із перших виявів творчої праці української еміграції було створення власної преси. І тут були, здавалось, непоборні труднощі, спершу чисто матеріальні, а потім і правні. Але їх всіх побороноило українське завзяття.

В. Живу діяльність розвинула українська еміграція на літературно-мистецькому полі. Створились об'єднання українських письменників і митців, а їх збірки й альманахи дали українській збірноті літературні цінності високої вартости. Появлялося теж багато нових творів наших визначних письменників, що опинилися на еміграції. Велику заслугу в популяризації українського мистецтва мали наші еміграційні театри, хори та прилюдські виставки. Не забула наша еміграція і про плекання української науки. Відновлено Наукове Товариство ім. Шевченка, і постала наукова установа «Українська Вільна Академія Наук».

Г. Дуже скоро подбала українська еміграція про організацію свого церковно-релігійного життя. Духовну опіку над українцями-католиками східного обряду перейняла спочатку Апостольська Візитатура для українців-католиків у Німеччині, створена ще в час II світової війни. Згодом, у 1947 р., Апостольська Столиця створила Апостольську Візитатуру для українців-католиків усієї Західньої Європи. На її чолі став єпископ Іван Бучко. В окремих краях зорганізовано Генеральні Вікаріати.

В 1946 р. єпископи Української Автокефальної Церкви відбули свій собор, який відновив свою діяльність, а на чолі цієї Церкви став і надалі митрополит Полікарп. Незабаром УАП Церква поширила свою діяльність між своїми вірними в усій Європі, а згодом частинно і в Америці та в Австралії.

Обидві Церкви зорганізували свої парафії в українських таборах. Вони знайшли приміщення для своїх церков і каплиць, яких внутрішнє устаткування свідчило не лише про глибоке прив'язання до своєї Церкви, але й про мистецький смак українського народу. Для підготовки нових кадрів священства обидві Церкви відкрили свої богословські школи: для українців-католиків — Греко-Католицьку Богословську Семінарію, що спершу діяла в Німеччині, а опісля перенеслася до Голландії, а для православних українців — Українську Православну Богословську Академію в Мюнхені.

Д. Перебування української еміграції в краях вільного світу, наявність на еміграції великої кількості представників дотеперішнього українського політичного життя, як теж постійно зростаюче загострення відносин між західними демократичними державами і ССРСР, — все те витворювало сприятливі умовини для розвитку українського політичного життя серед української еміграції. Відновили свою діяльність давні українські політичні угруповання, а також постали нові.

Навесні 1948 р. створено Українську Національну Раду, як український передпарламент, з її ексекутивою — так званним Виконним Органом УНР для якнайширшої консолідації української державницької політики.

Зростання політичного міжнародного напруження між демократичними державами Заходу і східноєвропейським світом, опанованим більшовиками, створило дуже пригожий ґрунт для діяння української політичної еміграції серед чужого волелюбного світу. Постійна й наполеглива праця, що її веде українська політична еміграція на визвольному шляху своєї Батьківщини, дає щораз кращі висліди. Західний світ що далі, то уважніше ставиться до українських державницьких змагань, починає розуміти суть української визвольної політики; українська справа здобуває собі поступово щораз більше

прихильників не лише серед ширших кіл громадянств поодиноких західних держав, але й між керівними та відповідальними державними чинниками західного світу.

4. У заокеанські країни. Масове переселення української еміграції в Європи, багатьох українських громадських і політичних діячів послабили українське політичне життя в Європі, але зате зміцнили його в тих заокеанських краях, де вже від довгих літ існує українська еміграція і де тепер в цілій своїй ширині ведеться українська визвольна політика.

Вже з самого початку існування численної еміграції різних національностей після другої світової війни було видно, що вона не може в своїй більшості на постійно залишитися в знищених і економічно вичерпаній Європі, а зокрема, в післявоєнній Німеччині. Тож вже дуже скоро почалась праця над переселенням еміграційної маси з Європи в заокеанські краї. Взятись до цього діла передовсім ті офіційні чинники, яким доручено опіку над еміграцією, як от згадувана вже нами ІРО. Але й поодинокі національні групи вживали своїх власних заходів для розв'язки справи переселення людей своєї національності. Подбали про це й українці з допомогою своїх заокеанських братів. Дуже спричинилися до переселення українців-скитальців з Європи до З'єднаних Держав Америки З'єдинений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК) і Український Католицький Допомоговий Комітет для скитальців, а до Канади — Фонд Допомоги Українців Канади.

Найбільше переселення пішло до Америки, а згодом — до Австралії. Значні групи українців переселилися ще до Бразилії, Аргентини, Парагваю та Венесуели.

Перед новоприбулими українцями постали нові й дуже складні проблеми. Передусім прийшлося їм влаштувати нове особисте життя серед цілком відмінних місцевих умовин і серед зовсім іншого, ніж досі, ще й чужого оточення. Початки для кожного були дуже тяжкі. А проте нові переселенці й тут взяли вже дуже скоро до національної, культурної, громадської і політичної праці.

В краях старого українського поселення, як от у З'єднаних Державах Америки, в Канаді, Бразилії чи Аргентині, вони скоро включились в рамки зорганізованого життя дотогочасної еміграції та взяли до творення нових організацій і установ, яких тут досі не було, а яких постанови вимагали змінені умовини українського національного життя. В краях, де ще досі не було українського поселення, як в Австралії чи Венесуелі, українські поселенці мусли творити цілком нові форми організованого життя.

Найчисленнішим стало переселення до З'єднаних Держав Америки і до Канади. І не диво, що тут нові українські переселенці, між якими нашлося багато визначних українських наукових, громадських і політичних діячів, принесли великий вклад в тутешнє організоване українське життя і почали відігравати в ньому визначну роль. Зокрема, в З'єднаних Державах Америки, в цій провідній державі вільного світу, зосередилася головна праця української визвольної політики, нові українські переселенці включилися в цю працю, підтримуючи й матеріальними засобами, й організованою працею Український Конгресовий Комітет Америки, як провідний чинник усього політичного життя американських українців.

Українська еміграція, розсіяна по цілому світі, добре зрозуміла, що її основним завданням є: не втратити свого власного національного обличчя і всіма приступними їй засобами допомагати визволенню своєї Батьківщини.

ПІСЛЯМОВА

Шановні читачі!

Перед вами шкільний підручник історії України, за яким навчаються діти українських емігрантів у країнах Північної Америки. В основу його покладено нарис «Історії України для народу», що вперше з'явився друком у Львові в 1929 році у серії видань «Учіться, брати мої» поряд з творами В. Дорошенка, М. Возняка, М. Голубця, С. Рудницького, І. Раковського та інших талановитих просвітителів і популяризаторів наукових знань серед українців Галичини. Налігав він перові видатного українського історика, академіка АН УРСР, дійсного члена Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (неофіційної Академії Наук, котра діяла у кінці XIX — в першій половині XX ст. на західноукраїнських землях, а пізніше в еміграції, і сьогодні знову відроджується у Львові) Івана Крип'якевича (1886—1967)*. Це один з кількох варіантів історії України академіка І. Крип'якевича, повторений у авторській редакції «Українським видавництвом» у 1941 році.

Пізніше, уже у 60-х роках, «Історію України для народу» було доповнено розділами докторів Маркіяна Терлецького та Петра Ісаїва про найдавніше населення України, та доктора Мирона Дольницького про новітню добу, оздоблено рисунками Богдана Певного і рекомендовано у такому вигляді Шкільною Радою Українського Конгресового Комітету Америки для вжитку у школах.

Ми перевидали текст цього підручника у повному обсязі (за виключенням дидактично-методичного матеріалу) і без будь-яких змін, виходячи з ось яких міркувань.

На наших очах відбуваються якісні зміни масової свідомості українського народу, десятки років ізольованого від будь-якої інформації, котра б не втискала у прокрустове ложе сумнівнішого сталінського «Краткого курсу...». Розширюються межі гласності, реальністю стає плюралізм ідеологій. Але нерідко на зміну одним ідеологічним міфам приходять інші, і тоді принципи тоталітарного чорно-білого мислення торжествують перемогу над розумом: чорне без критичного аналізу стає білим, і, навпаки, — біле чорним, решта кольорів спектру минається. «Нові» міфи особливо небезпечні тоді, коли вони постають в ореолі гасмниці, коли їх сприймають як заборонений плід, який одноозначно відкриває очі спраглим розуміння добра і зла. А істина — неоднозначна, тим паче в тому, що стосується трагічних колізій української історії, і шлях до неї визначений Кобзарем так:

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужого навчайтесь,
Щі свого не цурайтесь...

Звичайно, кожен, хто цікавиться історією рідного краю, матиме з пропонованого видання багато користі, дізнається про оригінальне трактування пройде-ного народом довгого та тернистого шляху до волі і правди, про замовчуваних, підступно викреслованих та нещадно паплюжених видатних державних мужів. Однак це лише поштовх, імпульс до дальшого наполегливого пізнання історії України шляхом вчитування у публікації історичних документів та спогадів, у праці істориків М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Вагалія, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького,

* Детальніше про особу та творчість академіка Івана Крип'якевича можна прочитати у нарисі Р. Крип'якевича «Історик України», опублікованому у ч. 5 за 1990 рік часопису «Дзвін» (с. 82—86) та у передмові Я. Дашкевича до книги: Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів. — 1990. — С. 5—21. І у часописі, і у згаданій книзі публікується варіант історії України, написаний у 1938 році.

О. Прицака, В. Кравченка, А. Жуковського, О. Субтельного, М. Брайтчевського, Ф. Шевченка, О. Апанович, Я. Ісасвича та багатьох інших.

Але ця книга — дитина свого часу, і епоха владно наклала на неї свій відбиток.

Важкий гніт, під яким століттями знемагала Україна, кривава боротьба за незалежність, котра раз у раз закінчувалася поразками — все це зовсім не сприяло розвитку критичного погляду на історію. Українським культурним діячам не випадало гостро критикувати ті процеси, які мали місце в минулому, навпаки відбувалася нерідко їх ідеалізація. Великою проблемою був постійний брак джерел, без яких навіть найталановитіший історик не складе об'єктивного уявлення про історичний процес. Тому версії історії України дуже часто бувають суб'єктивними та заідеологізованими.

Особливо хибує, як на мене, вказаними вадами останній розділ цієї книги. Написаний у період так званої «холодної війни», по той бік «залізної завіси», він унібрив багато стереотипів примітивного антикомунізму, в цілому цей розділ досить схематичний і неповний. Скажімо, не знайшлося на його сторінках місця здобуткам українців-учених (скажімо І. Пулюя, В. Вернадського, А. Люльки, І. Горбачевського, С. Корольова) та митців (О. Архипенко, К. Вілюкур, О. Довженко, М. Зеров, Лесь Курбас, Є. Маланюк, М. Рильський, П. Тичина, І. Труш, М. Хвильовий; навіть В. Винниченку згадується лише як політичний діяч!); дуже побіжно згадується про страшну трагедію «терору-голоду» 1933 року та аналогічні, хоча менші за масштабами, події 1947 року. І вже зовсім несприйнятне для читача на Україні потрактування подій часів другої світової війни. Добрими намірами вояків дивізії СС «Галичина» не можна виправдати факту колабораціонізму в той час, коли тисячі патріотів боролися проти нацистської Німеччини у лавах Руху Опору, вмирали у тюрмах і концтаборах. Для кожного справжнього українця священними завжди залишаться могили тих вояків радянської армії, котрі склали годови у війні з фашизмом і не допустили здійснення запланованого Гітлером геноциду українців.

Однак ми не вважали за потрібне робити примітки та коментарі до кожного розділу і глави, оскільки б це значно збільшило обсяг тексту. Ми віримо, що ви самі зможете оцінити наміри авторів та міру їх реалізації, належно сприйняти ті частини тексту, де політичні емоції — позитивні чи негативні — тьмянять зір істориків, спонукають їх до риторичних звертотів, пропагандистських означень і т. п.

Також треба зауважити, що мова і стиль книги часто не співпадають з вимогами сучасної нормативної української літературної мови, текст виразно насичений архаїзмами та діалектизмами, властивими Галичині. Ми вирішили, що «переклад» праці сучасною літературною мовою збіднить естетичну своєрідність стилю авторів, значення ж малозрозумілих, а той незвичних слів, допоможе ослугити контекст. Окрім того, збереження лінгвістичних особливостей певною мірою ознайомить вас зі специфічною мовою наших заокеанських братів та сестер, котрі за різних обставин опинилися у країнах поселення. Аби повноцінно розгорнути контакти з ними, корисно познайомитися з їхньою мовною культурою, а також з їхнім баченням історії України (не забуваймо, що перед нами підручник для українських дітей!).

Безсумнівно, — будуть створені крапці, повніші, об'єктивніші систематичні огляди історії України, можливо вони пишуться уже зараз. І я вірю: прийде час, і ми опублікуємо правдиву, повну, широку картину історичного минулого українського народу, написану не тими, хто стояв по ту чи іншу сторону барикад, а тими, хто через чарівний кристал часу зможе роздивитися її sine ira et studio*.

Андрій ПАВЛИШИН, головний редактор
видавничого центру «Фенікс».

* Без гніву і пристрасті. (Тацит, *Аннали*).

З М І С Т

РАННЯ ДОБА

I. Найдавніше населення на території України	4
Стародавня кам'яна доба (палеоліт)	4
Нова кам'яна доба (неоліт)	5
Доби металів	6
Племена скито-сарматського часу. Грецькі колонії Північного Причорномор'я	7
II. Аяги — предки українського народу	10
Часи великого переселення народів в Україні	12
Перша українська і перша слов'янська держава	12

КНЯЖА ДОБА

СЛОВ'ЯНСЬКІ ЧАСИ

III. Слов'яни	19
Життя слов'ян	20
Віра слов'ян	21
Організація слов'ян	21

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ПІД ПРАВЛІННЯМ КНЯЗІВ

IV. Київська держава	24
Князь Олег Віщий	25
Князь Ігор	26
Княгиня Ольга	28
Князь Святослав Завойовник	29
V. Розквіт Київської держави	31
Князь Володимир Великий	31
Князь Ярослав Мудрий	36
VI. Київська держава по смерті Ярослава	39
Князь Володимир Мономах	41
Занепад Київської держави	44
Татари	45
VII. Галицько-Волинська держава	48
VIII. Життя за княжих часів	53

КОЗАЦЬКА ДОБА

IX. Під Польщею і Литвою	60
Щляхта — селяни — міщани	62
Братства та школи	66
X. Козаччина	70
Початки козаччини	72
Козацькі походи	78
XI. Українська держава за козацьких часів	81
Гетьман Богдан Хмельницький	81
Українська держава	84
Гетьман Іван Виговський	91
XII. Гетьманщина	94
Лівобережні гетьмани	95
Гетьман Іван Мазепа	97
Занепад гетьманщини	100
Зруйнування Січі	102
Устрій і життя гетьманщини	104

НОВА ДОБА

XIII. Відродження України	109
XIV. Україна в огні світової війни	114
Доба Центральної Ради	118
Війна двох устроїв	120
XV. Українська самостійна держава	123
Доба гетьманату	125
Доба Директорії	127
Західні українські землі	128
Спільними силами на Київ	130
Варшавський договір і другий похід на Київ	132
Українські уряди на еміграції	134
XVI. Між двома війнами	134
Українські землі під московсько-большевицьким ярмом	134
Західноукраїнські землі під Польщею	138
Буковина і Басарабія під румунською окупацією	143
XVII. Карпатська Україна	144
XVIII. Українська еміграція між двома світовими війнами	146
XIX. Україна під час другої світової війни	149
XX. Україна після другої світової війни	156
XXI. Українці поза межами рідного краю	158
Післямова	164

Научно-популярное издание

Крип'якевич Иван,
Терлецький Маркіян,
Исаив Петро,
Дольницький Мирон

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

(На украинском языке)

Редактор *О. Коваль*
Технічний редактор *С. Верхола*
Коректори *Р. Фукс, О. Кузьменко*

Н/К

Здано до фотонабору 01.11.90. Підписано до друку 24.12.90.
Формат 60×84/16. Папір друкарський № 2. Друк високий з ФПФ.
Гарнітура шкільна. Умовн. друк. арк. 9,76. Умовн. фарб.-відб. 10,06.
Облік.-видавн. арк. 10,49. Тираж 140 000 прим. Зам. 425.
Ціна 5 крб.

Видавничий центр «Фенікс» експериментального
підприємства громадських організацій м. Львова (ЕСПОЛ).
290058, Львів, Ульянівська, 11.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, Донець-Захаржевського, 6/8.

Крип'якевич Иван і ін.

I-90 Історія України.— Львів: Видавничий центр «Фенікс»,
1991.— 167 с.: іл.

ISBN 5-7707-0623-6

До даної книги ввійшли нариси про історію України видатних українських істориків: академіка Івана Крип'якевича, докторів Маркіяна Терлецького, Петра Ісаїва та Мирона Дольницького.

I 0503020902—003 Без оголошення

91

ББК 63.3(2Ук.)